

خانلىقىدا 13 قاغان ئۆتكەن (دەسلەپكى مەزگىلدىكى ھۆكۈمدار ۋە غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇر قاغانلىرى بۇنىڭ سىرتىدا)، ئۇلارنىڭ رەت تەرتىپى تۆۋەندىكىچە:

(1) قوللىغ (قولدار مەنىسىدە) بويلا (744 — 747)، دەسلەپكى تونۋانى يابغۇبەتەر، 744 - يىلى ئۆزىنى قۇتلۇغ بىلگە كۆل قاغان دەپ ئاتىغان.

(2) قوللىغ بويلانىڭ ئوغلى بايانچۇر (747 — 759)، قارلىغ («قاردەك» مەنىسىدە) قاغان دەپمۇ ئاتالغان، «كونا تاڭنامە»دە، بىلگە كۆل قاغان دېيىلگەن.

(3) بايانچۇرنىڭ 2 - ئوغلى ئىدىكەن قاغان (750 — 779)، بۈگۈن قاغان ياكى تەڭرى ئەل تۇتمىش ئالىپ كۈلۈگ قاغان دەپمۇ ئاتالغان.

(4) ئىدىكەننىڭ ئاتىسىنىڭ ئىنىسى ۋە ۋەزىرى تون باغاتارقان قاغان (779 — 789).

(5) تون باغاتارقاننىڭ ئوغلى تالاس قاغان (789 — 790)، ئۇ 790 - يىلى ئۆلتۈرۈلۈپ، ئىنىسى تەختكە چىققان، لېكىن ئومۇمىي ناھايىتى تېزلا قەتلى قىلىنغان.

(6) تالاسنىڭ ئوغلى ئاچۇر (790 — 795)، تونۋانى قۇتلۇغ بىلگە قاغان.

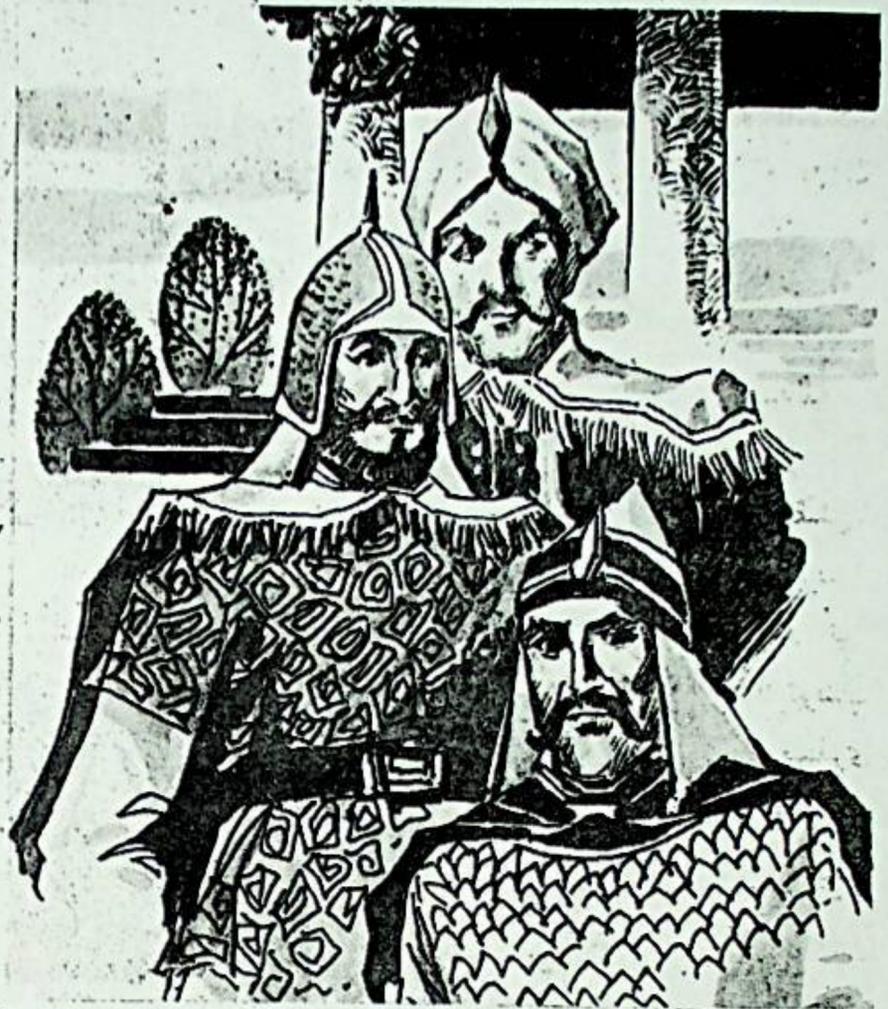
(7) ئاچۇرنىڭ ۋەزىرى قۇتلۇغ ساڭون (795 — 805)، تونۋانى تەڭرىدە ئۆلۈگ بولمىش ئالىپ قۇتلۇغ بىلگە قاغان.

(8) ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش كۈلۈگ بىلگە قاغان (805 — 808).

(9) كۈن تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالىپ قاغان (808 — 821).

(10) كۈن تەڭرىدە ئۆلۈگ بولمىش ئالىپ كۈچلۈگ بىلگە قاغان (821 — 824).

(11) خاراز قاغان (824 — 832)، تونۋانى ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالىپ بىلگە ئۇيغۇر قاغان.

تۇرخۇن ئۇيغۇرخانلىقىنىڭ

قاغانلىرى

ئابلەت تۇردۇن

سلاى 741 - يىلى ئۇيغۇرلار باسىملار ۋە قارلۇقلار بىلەن بىرلىشىپ شەرقىي تۈرك خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ، ئۆتۈكەن تېغى بويىدىكى قاراقۇرۇم شەھىرىنى پايتەخت قىلىپ قۇدرەتلىك تۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى. بۇ خانلىقنىڭ زېمىن دائىرىسى شەرقتە مانجۇرىيىدىن غەربتە ئالتاي تېغى ۋە تىيانشان بويلىرىدىكى ئۇيغۇر - قارلۇقلار رايونىغىچە كېڭەيدى. بۇ خانلىق 740 - يىلىدىن 840 - يىلىغىچە دەۋران سۈرۈپ، ئىچكى - تاشقى ئاپەت زەربىسىدە يىمىرىلدى.

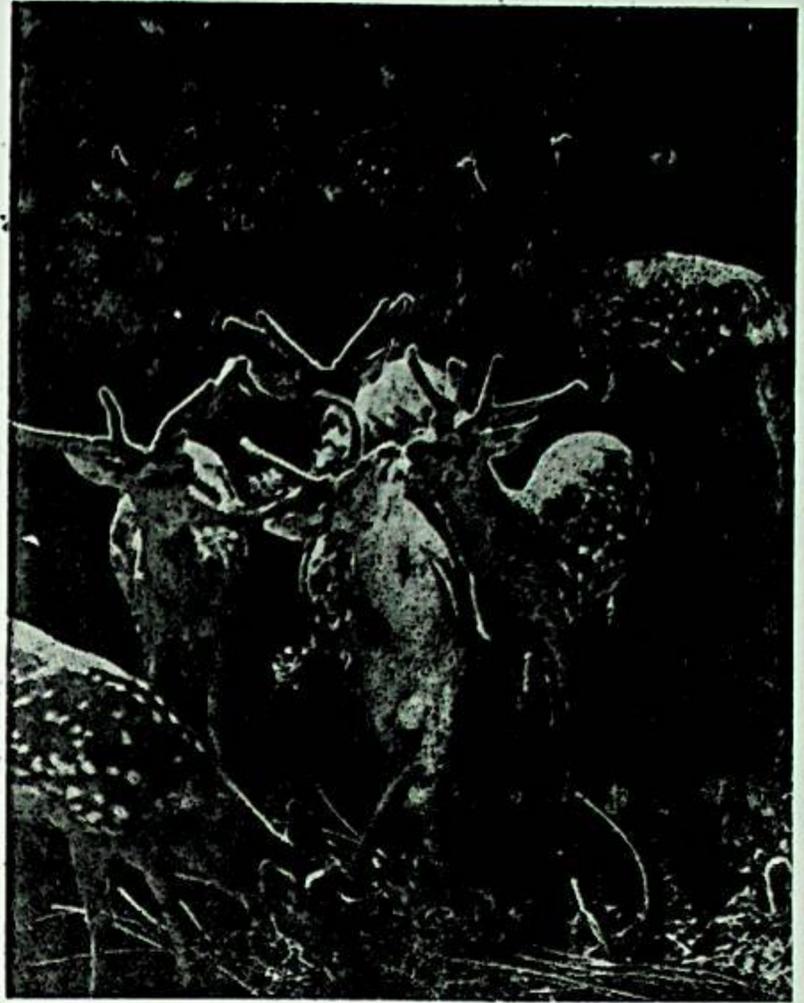
744 - يىلىدىن 840 - يىلىغىچە تۇرخۇن ئۇيغۇر

كىچىك ئىپار مۆشۈك، چېپار مولون قاتارلىق ياۋايى ھايۋانلار چاتقاللىقلاردا، ئېتىزلاردا، ئوت-چۆپ ئارىسىدا چېپىشىپ يۈرۈشىدۇ... بۇ يەرنى ھەقىقەتەنمۇ تەبىئىي ياۋايى ھايۋانات باغچىسى دەپسە بولىدۇ.

ئېلىمىزنىڭ زىمىنى كەڭرى، تەبىئىي شارائىتى كۆپ خىل، ياۋايى ھايۋانات بايلىقى ئىنتايىن مول. تولۇق بولمىغان ستاتىستىكىلىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ياۋايى ھايۋانلار 400 خىلدىن، قۇشلار 1200 خىلدىن ئاشىدۇ. ھەر خىل تىپتىكى تەبىئىي «ياۋايى ھايۋانات باغچىسى» ناھايىتى كۆپ، شەرقىي شىمالدىكى چوڭ - كىچىك ھىنگان تاغلىرى ۋە چاڭبەيشەن تاغلىرى، سىچۈەننىڭ ۋاڭلاڭ، شىزاڭنىڭ زايۋى، گۇاڭدۇڭنىڭ خەينەن قاتارلىق جايلىرىدا كۆپ مىقتاردا ياۋايى ھايۋانات بايلىقى بار. بۇ دۆلىتىمىزنىڭ ئىنتايىن قىممەتلىك بايلىقى بولۇپ، ئۇلار يالغۇز ئىنسانلارنىڭ ھايۋانات باغچىسىدا كۆرگەزمە قىلىپ كۆرۈشى ئۈچۈنلا بولۇپ قالماي، يەنە زور مىقتاردا پەي، تېرە، گۆش، ماي ۋە قىممەتلىك ھايۋانات دورا ماتېرىياللىرى بىلەن تەمىنلەيدۇ. ھەر خىل قۇشلارنىڭ پەيلىرى سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەشنىڭ ياخشى خام ئەشياسى، ئادەمىسمان مايىمۇن ۋە قۇيرۇقلۇق مايىمۇنلارمۇ ھازىرقى زامان مېدىتسىنا ۋە بىئولوگىيە تەتقىقاتى ئۈچۈن ئىنتايىن ياخشى تەجرىبە ھايۋانلىرى ھېسابلىنىدۇ. بەزى ھايۋانلارنى كۆندۈرۈپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ.

تۆۋەندە بىر نەچچە خىل مەشھۇر ياۋايى ھايۋانلار بىلەن قۇشلارنى تونۇشتۇرىمىز.

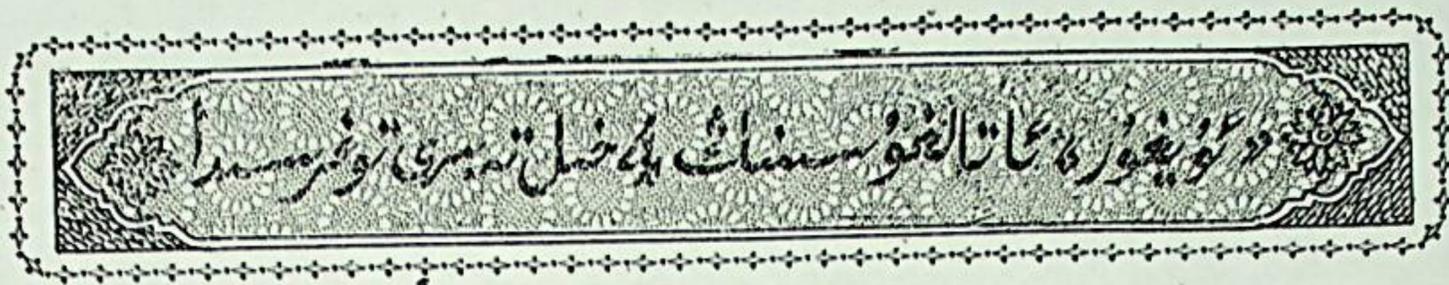
دۆلىتىمىزدە نۇرغۇنلىغان ياۋايى ھايۋانلار كىشىلەرنى ئىنتايىن ئېسىل تېرىلەر بىلەن قامدايدۇ، شۇڭا ئۇلار تېرە بېرىدىغان ھايۋانلار دەپ ئاتىلىدۇ. بولۇپمۇ ئېلىمىزنىڭ سوغۇق رايونلىرىدىن چىقىدىغان تېرىلەرنىڭ موبى قىلىن ھەم ئۇزۇن بولۇپ، سۆسۈن بۇلغۇن، قۇندۇز قاتارلىقلار ئەلا سورتلۇق مەھسۇلاتلار ھېسابلىنىدۇ. سۆسۈن بۇلغۇن قارا بۇلغۇن دەپمۇ

ئېلىمىزنىڭ قانداق ياۋايى

ھايۋانات بايلىقلىرى بار؟

مۇبادا سىز پۇرسەت تېپىپ، بۇنەنەن ئۆلكىسىنىڭ شىشۋاڭبەنغا بارالغان بولسىڭىز، چوقۇم ئالاھىدە بىر يېڭى ھېسسىياتقا ئىگە بولغان بولاتتىڭىز، ئۇ يەردىكى قوبۇق تروپىك بەلباغ ئورمانلىرى ئىچىدە ئۇزۇن قوللۇق ماترىشكا، قۇيرۇقلۇق مايىمۇن، ئاسسام مايىمۇن، سېرىق مايىمۇن قاتارلىق مايىمۇنلار دەرەخ شاخلىرىغا ئېسىلىۋېلىپ، شاختىن - شاخقا سەكرەپ يۈرۈيدۇ. قىزىل، بۇغا، سۇ بۇغىسى قاتارلىقلار ئۆستەڭ بويلىرىدا يېمەكلىك ئىز-لەپ يۈرۈشىدۇ. پىللارتوپىلىشىۋېلىپ، كەڭرى دەر-ياۋادىلىرىدا ھەرىكەت قىلىپ يۈرۈيدۇ. ھەر خىل كەركىدان قۇشلار، ئاق تاجلىق، تۇتى قاتارلىقلار تاغ ئورمانلىرىدا توپ - توپ بولۇپ، تىنماي سايىرىشىپ يۈرۈشىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا، چوڭ ئىپار مۆشۈك،

قۇربان ۋەلى

2. بۇنىڭدىن بۇرۇن، مىلادى 17- ئەسىر- دە ئۆتكەن ئوبۇلغازى ئۆزىنىڭ «تۈرك شەجە- رىسى» دىگەن كىتابىدا مۇنداق دەپ يازغان: ئوغۇزخان ئۇلارغا «ئۇيغۇر» دەپ نام بەرگەن. بۇ تۈركى سۆز بولۇپ، ئۇنىڭ «ئىتائەت قىلغۇچى» دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ دىغانلىقى ھەممىگە ئايان، كىشىلەر ئىچىم- سۈت ئۇيۇيدۇ، ئۇ ئۇيۇشتىن بۇرۇن سۇيۇق ۋە چېچىلمىپ كېتىدىغان ھالەتتە بولىدۇ. ئۇيۇپ بولغاندىن كېيىن ئاچرالمىدۇ، دىگەن ئوخشاش- تىشلار بار. كىشىلەر ئارىسىدا يەنە «ئىمام» ئۆلچەم قىلمىشى كېرەك دىيىلىدۇ. ئىمام ئولتۇرسا بىز ئولتۇرىمىز، ئىمام قوپسا بىزمۇ قوپىمىز. بۇ «ئىتائەت قىلىش» ئەمەسمۇ؟ ئۇلار ھەممىسى ئوغۇزخاننىڭ پېشىنى ئىككىسى قوللاپ تۇتۇپ تىز چۆككەندە، خان ئۇلارنى «ئۇيغۇر» دەپ ئاتىغان، دېمەك، بۇ «ئىتائەت قىلغۇچىلار» دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ

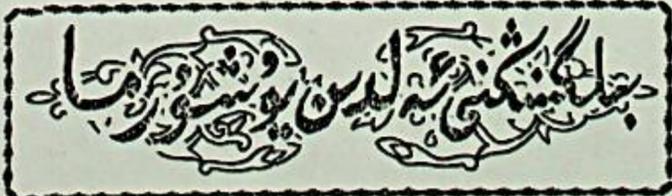
بۇ تەبىرىمۇ «تارىخ رەشىدى» نىڭ 1- باب- ىغا ئاساسەن تۈزۈپ چىقىلغان. ۋاھالەنكى، رادلىق بىلەن ئوبۇلغازىنىڭ پايدىلانغان كى- تاپ مەنبەسى ئوخشاش، لېكىن چىقارغان يەكۈ- نىدە پەرق بار.

3. مىلادى 11 - ئەسىردە يېزىلغان «تۈر- كى تىللار دىۋانى» دا يۇقۇرقىلارغا ئوخشىماي- دىغان يەنە بىر خىل تەبىر بار:

مىللەت نامى «ئۇيغۇر» - دىگەن ئاتالغۇ- نىڭ تەبىرى مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدىن ئېتىبارەن مەتبۇئات يۈزىدە كۆرۈلۈشكە باشلىدى. ئۇنىڭ مەزمۇنى ۋە ماتېرىيال ئاساسى تۆۋەندىكىچە:

1. مۇشۇ ئەسىرنىڭ 20- يىللىرىدا ۋ. رادلىق مۇنداق دەپ يازغان: ... ئۇنىڭغا (ر- ۋايەتلەردىكى تۈرك تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ بوۋىسى) ئاللاغا ئېتىمقات قىلىش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ تاغلىرى، بۇرادەرلىرى، ھەم- شىرىلىرى قاتارلىق بىرمۇنچە تۇققان - جەمەت- لىرى بىلەنمۇ ئۇرۇش قىلىشقا توغرا كەلدى. ئۇرۇشتا ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۇنىڭغا ھەمكار- لاشتى، بەزىلىرى ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇپ يېڭى- لىپ قالغاندىن كېيىن تىز چۆكتى. ئۇ غەلىبە قىلغاندىن كېيىن زەپەر تويى ئۆتكۈزۈپ ئۆز قۇۋىلىرىغا، جەمەت ئاقساقاللىرىغا، جەنۇپىلەرگە ئىمام بېرىپ، بىرلىككە كەلتۈ- رۈلگەن بۇ قەبىلىلەرنىڭ ئورتاق نامىنى «ئۇيغۇر» دەپ ئاتىدى. بۇ ئاتالغۇ «بىرلەش- كەنلەر»، «ھەمكارلاشقانلار» دىگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئاتالغۇنى قەبىلىلەر بىرلىكىگە قاتناشقانلارنىڭ ھەممىسى ئورتاق قوللىنىدىغان بولۇپلا قالماي، بەلكى ئۇلارنىڭ ھەر قايسى تارماقلىرى ۋە ئەۋلاتلى- رىمۇ ئۆزلىرىنىڭ نامى قىلىدىغان بولدى

رادلىق بۇ تەبىرنى مىلادى 13- ئەسىر- دە يېزىلغان «تارىخ رەشىدى» نىڭ 1- بابى- دىن پايدىلىنىپ، «قۇتادغۇبىلىك» ئۈچۈن ياز- غان «كىرىش سۆزى» ئارقىلىق ئېلان قىلدى.

.... زۇلقەرنەيمىن ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىن-
 لاشقاندا، تۈرك خاقانى ئۇنىڭغا قارشى تىپت
 مىڭ ئادەم ئەۋەتكەن. ئۇلارنىڭ قالپاقلارنىڭ
 قاناتلىرى لاچىن قاناتلىرىغا ئوخشايدىكەن.
 ئوقنى ئالدىغا قانداق ئاتسا، كەينىگىمۇ شۇن
 داق ئۇستىملىق بىلەن ئاتىدىكەن. زۇلقەر-
 نەيمىن بۇلارغا ھەيران قاپتۇ ۋە: «ئىنسان خۇز-
 خۇرەندە» يەنى بۇلار باشقىلارغا مۇھتاج بولماي،
 ئۆز ئوزۇغىنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغانلار ئىكەن،
 بۇلارنىڭ قولىدىن ئوۋ قېچىپ قۇتۇلمايدۇ. قاچان
 خالىسا، شۇ چاغدا ئېتىپ يىمەلەيدۇ» دەپتۇ....
 تۈركى تىللار دىۋانىنىڭ ئاپتۇرى مەھ-
 مۇد قەشقەرى شۇ باپتا يەنە «خوزخۇر» دىگەن
 سۆزنىڭ ئاھاڭ ئۆزگىرىش قانۇنىيىتىنى تەھ-
 لىل قىلىپ، تۈركى تىللاردا «خ» نىڭ «ئ» غا،
 «ز» (ئاھاڭنى داد، زادتىكى زاد) نىڭ «ي»
 غا ۋە «خ» نىڭ بەزىدە «غ» غا ئالماشتۇرۇپ-
 قۇلىدىغان بولغانلىغىنى ئىسپاتلاپ، «خوزخۇر»
 دىگەن سۆزنىڭ «ئۇيغۇر» دەپ تەلەپپۇز قىلىم-
 ىدىغان بولغانلىغىنى قەيىت قىلغان («تۈركى
 تىللار دىۋانى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
 1981- يىلى نەشرى، ئۇيغۇرچە 151- بەتكە
 قاراڭ). بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، «ئۇيغۇر»
 دىگەن سۆز «زۇلقەرنەيمىن ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىن-
 لاشقان» دەۋر، يەنە مىلادىدىن بۇرۇن 3-
 ئەسىردە ئاللىقاچان شەكىللەنگەن.
 4. «ئۇيغۇر» دىگەن ئاتالغۇ ھەققىدە يۈ-
 قۇرقىلاردىن بۇرۇن خەنزۇچە تارىخىي خاتىرى-
 لەردە يەنە مۇنداق مەنبەلەرمۇ بار:
 يۈەنخې (元和) نىڭ 4- يىلى (مىلادى
 809- يىلى) 葛德曷里禄没弭施合密田比边呵汗
 يەنى ئىاي تەڭرىلى بولمىش قامۇغ بىلىگە
 خاقان (ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا: ئاي

ئىلاھىدىن تۆرەلگەن، ھەممىگە ئىقتىدارلىق
 خاقان) ئەلچى ئەۋەتىپ، «شۇڭقاردەك پەرۋاز
 قىلىدىغان» دىگەن مەنىنى ئىپادىلەيدىغان
 迴鹞 (ئۇيغۇر) دىگەن ئاتالغۇ بىلەن ئاتاشقا
 باشلاشنى ئۇقتۇرغان ۹۰۰۰۰ («كونا تاڭنامە»-
 نىڭ 195 - جىلىدا قاراڭ)
 بۇ تارىخىي ۋەقەنى «ئەل تۇتۇش ئۆرنەك
 لىرى» (资治通鉴) دىگەن كىتابنىڭ 235 -
 جىلىدا: جىنيۈەن (元真) نىڭ 5- يىلى (مىلا-
 دى 789- يىلى) 7- ئايدا يېزىلغان مەكتۇپتا
 ئوتتۇرىغا قويۇلغان سۆز، دەپ قەيىت
 قىلىنىغان.
 ھازىرغا قەدەر «ئۇيغۇر» دىگەن ئاتال-
 غۇ ھەققىدە قەدىمقى كىتاپلاردا بىزگە ئۇچرى-
 غان تەبىرلەر يۇقۇرقى 4 خىلدىن ئىبارەت بول-
 لۇپ، ئۇيغۇر تارىخى ئۈستىدە ئىزلىنىۋاتقان
 كىشىلەر قانداقتۇ ئالدىنقى ئىككى خىل تەبىر-
 نىلا كۆچۈرۈپ يېزىپ ئۆز ئەسىرى ئۈچۈن خىز-
 مەت قىلدۇرماقتا. ھالبۇكى، «ئۇيغۇر» دىگەن
 ئاتالغۇغا تەبىر بەرگەندە كېيىنكى 2 خىلىنىمۇ
 ئويلىشىپ كۆرۈشكە ۋە تەتقىق قىلىپ بېقىشقا
 تەرزىيىدۇ. (7)

ئۇلار كۆۋەيتتە

تۈرۈمچى شەھەرلىك ئۇيغۇر شىپا-
 خانىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىغى، مەسئۇل
 ۋىراج، ئاپتونۇم رايونلۇق ياشلار بىنىر-
 لەشىمىنىڭ دائىمى ھەيئەت ئەزاسى
 يولداش مەھەممەت ئومەر جۇڭگو مىللىتى
 تىبابەتچىلىك ۋە كىلىلەر ئۆمىكى تەركىۋىدە
 كۆۋەيت دۆلىتىدە سەھىيە تەكشۈرۈش
 ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن 1984- يىلى 12- ئىاي-
 نىڭ 5- كۈنى تۈرۈمچىدىن كۆۋەيتكە
 يۈرۈپ كەتتى. ئۆمەك ئەزالىرى ئىچىدە
 شىنجاڭدىن 4 كىشى بار.

دېھقانچىلىق يولدىكى قەدىمىي شەھەر - پىرەن، تونۇشىدا

سۇلتان مامۇت

(11- ئەسىردىن) كۆپ ئەسىر ئىلگىرى ئاتىلىپ كەلگەنلىكىدىن كۇۋالىق بېرىدۇ. ئىككىنچىدىن، تارىختا مەشھۇر بولغان بۇ قەدىمىي شەھەرنىڭ «ياركەنت» دىگەن نامىدىن يەنە باشقىچە ئاتالغانلىقىنى تارىخىي خاتىرىلەردە ئۇچراتمايمىز. باشقا ئۇيغۇر شەھەرلىرىنىڭ نامى بولسا، تارىختا ھەرخىل ئاتالغان. مەسىلەن: خوتەن (ئودۇن) قۇمۇل (ئۇبىرغول)، مارالۇشى (بارچوق)، كۇچا (كوسەن)، تۇرپان (قارا قوچۇ)، چىمىسار (بەشبالىق) قاتارلىقلار. بۇنىڭغا ئاسەن بىز «ياركەنت» دىگەن نامنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئاتالغان نام بولسا، تارىختا ھەرخىل ئاتالغان. مەسىلەن: يەكەن شەھرىنىڭ تارىخىغا ئوخشاشلا، ئۇزۇن يىللىق تارىخقا ئىگە دىگەن قارىشىمىزنى ئىلگىرى سۈرەلەيمىز.

تارىخىي خاتىرىلەردە، يەركەن شەھرى توغرىسىدا مىلادىدىن 2 ئەسىر ئىلگىرى ئەسلىدىكى مۇرۇچ ۋە تېزىناپ شەھەرلىرى دەريا ئېقىنىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن يۆتكىلىپ زەرەپ-شان ۋە تىرناپ دەريالىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر شەھەر بولۇپ قۇرۇلغان دىيىلگەن. مۇشۇ دەۋردە (مىلادىدىن 2 ئەسىر ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا) يەركەن خەلقى بىلەن تاجىك خەلقى بىرلىكتە ئىسكەندەر زورلىقەرنى يېنىڭ تاجاۋۇزچى ئەسكەرلىرىگە قارشى غەلبىلىك جەڭ قىلغان. شۇنداقلا...

مىنجاڭ ياشلىرى «ژورنىلىنىڭ 1984- يىلى 7- سانغا بېسىلغان ئەخمەت سۇلايمان-نىڭ «يىپەك يولىدىكى قەدىمىي شەھەر - يەركەن» دىگەن ماقالىسىدا بۇ شەھەرنىڭ ئەسلىدىكى نامى - ياركەنتنىڭ مىلادى 1446- يىلىدىن باشلاپ ئاتالغانلىقى يېزىلغان. بۇ تارىخىي پاكىتقا ئۇيغۇن ئەمەس. مۇشۇ ۋاقىتتىن سەل كەم 4 ئەسىر ئىلگىرى (مىلادى 1072- 1074- يىللىرى) ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقىرى تەرىپىدىن يېزىلغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئاللا قاچان «ياركەنت» دەپ ئاتالغان. (ئەسەرنىڭ ئۇيغۇرچە نەشرى 41، 42- بەتتىكى خەرىتىگە قاراڭ). ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارىخىغا ئائىت قىممەتلىك مەلۇماتلارنى ئەۋلاتلارغا يەتكۈزۈپ بەرگەن بۇ نادىر ئەسەر «ياركەنت» دىگەن نامنىڭمۇ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىدىن كۇۋالىق بېرىپ، يۇقۇرقىدەك قاراشلارنىڭ خاتا ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلىشىمىزدا بىزنى ناھايىتى ياخشى پاكىت بىلەن تەمىنلەيدۇ. شۇنداقلا ئۇنىڭدىن ئىلگىرى-ئەرك - مىلادى 1050- يىلى يېزىلغان تارىخىي گەردىزىنىڭ «زەينۇلئاخبار» دىگەن كىتابىدىمۇ «ياركەنت» دەپ يېزىلغان. (ياركىند) ئەسلىدە «ياركەنت» سۆزىنىڭ كۆنچە ئىملاسىدا يېزىلىشى بولۇپ، ھەر ئىككىسى «ياركەنت». دىگەن سۆزنىڭ ئىككى خىل ئىملا شەكلىدە يېزىلغان بىر خىل ئاتىلىشىدىن ئىبارەت، بۇ تارىخىي خاتىرىلەر «ياركەنت» دىگەن نامنىڭ مۇشۇ دەۋردىنمۇ...

داقلا شۇ ۋاقىتلاردا ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرى سوغدى دەپ ئاتىلىدىغان قەدىمقى ئىران خەلقى-لىرىنىڭ سودىگەرچىلىك بىلەن ياركەنت شەھرى جايلاشقان ۋادە - زەرەپشان بويلىرىدا ياشىغانلىقىنى ئىران ۋە ئەرەپ تارىخچىلىرىنىڭ كىتاپلىرىدا يېزىلغان. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرنىڭ تىللىرىغا بىر قىسىم پىئارىچە سۆزلەر سېلىپ كىرگەن. ئىران تارىخچىسى گەردىزى ئۆزىنىڭ يۇقۇرىدا ئېيتىلغان كىتابىدا «ياركەنت» تىكى «يار» سۆزىنى «دوستلار» دەپ ئىزاھلىغان، ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇت قەشقىرىنىڭ ئىزاھلىشىچە ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى خەلقلەر قەدىمقى زامانلاردا «كەنت» سۆزىنى شەھەر مەنىسىدە ئىستىمال قىلغان. شۇنداق بولغاندا، «يار-كەنت پارىچە» (يار) (دوست)، تۈركچە (ئۆي-خۇرچە) «كەنت» (شەھەر) سۆزلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن كېلىپ چىققان «دوستلار شەھرى» ياكى «دوست شەھەر» دىگەن مەنىگە ئىگە. يۇقۇرقىلاردىن بىز «ياركەنت» دىگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە مەنىسى مىلادىدىن 2 ئەسىر ئىلگىرىدىكى بۇ شەھەرگە مۇناسىۋەتلىك بولغان جۇغراپىيىلىك ئۆزگىرىش ۋە تارىخىي ھادىسىلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز. شۇنداق بولغاندا، بۇ شەھەرنىڭ «ياكەنت» دەپ ئاتىلىشىغا كەم بولغاندىمۇ 2200 يىلدىن ئارتۇق بولغان بولىدۇ. يۇقۇرقى پىئارىچە يەنە مۇنداق بىر قاراشنىڭ - بۇ شەھەرنىڭ نامى ئۇنىڭ ئىلام دىنىغا كىرگەن ۋاقتىدا (10- ئەسىردە) ئەرەپلەر تەرىپىدىن قويۇلغان دىگەن قاراشنىڭمۇ بىرخىل قىياس ئىكەنلىكىنى، ئېنىقراق ئېيتقاندا، ئەرەپلەرگە چوقۇنۇشتىن كېلىپ چىققان بىمەنە سۆز ئىكەنلىكىنى ئايدىڭلاش تۇرۇپ بېرىدۇ. (5)

ھەقىقىي جاسارىت

بىز ئىبارەتلىرىمىزنىڭ 3 نەپەر كېنىرال پولىكوۋنىڭ نىمىنىڭ ھەقىقىي جاسارىت ئىكەنلىكىنى ئۈستىدە پاراڭغا چۈشۈپتۇ.

گېرمانىيىلىك كېنىرال: «مەن سىلەرگە نىمىنىڭ جاسارىت ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىمەن» دەپتۇ - دە، بىز ماتىروسنى چاقىرىپ كېلىپ:

100 مېتىر ئىگىزلىكتىكى ئاۋۇ بايراق خادىمىنى كۆردىڭمۇ؟ مەن سېنىڭ ئۇنىڭ ئۇچىغا چىقىپ قولۇڭنى كۆتىرىپ سالام بېرىپ، ئاندىن قايتىپ چۈشۈشۈڭنى ئۈمىت قىلىمەن! - دەپتۇ.

گېرمانىيىلىك ماتىروس شۇ ئان بايراق خادىمىنىڭ چوققىسىغا چىقىپتۇ - دە، سالام بېرىپ قايتىپ چۈشۈپتۇ.

ئىمپېرىيالىك كېنىرال ئامېرىكىلىق ماتىروسقا بۇيرۇق قىلىپ:

200 مېتىر ئىگىزلىكتىكى ئاۋۇ بايراق خادىمىنى كۆردىڭمۇ؟ مەن سېنىڭ ئۇنىڭ چوققىسىغا چىقىپ ئىككى قېتىم سالام بېرىپ قايتىپ چۈشكىن - دەپتۇ.

ئىمپېرىيالىك ماتىروس بۇيرۇقنى ئىنتايىن ياخشى ئىجرا قىپتۇ.

ئىككىلىملىك كېنىرال بىز نەپەر ماتىروسقا بۇيرۇق قىلىپ:

300 مېتىرلىق ئاۋۇ بايراق خادىمىنىڭ چوققىسىغا چىقىپ، 3 قېتىم سالام بېرىپ قايتىپ چۈشكىن - دەپتۇ.

نىمىنىڭمۇ شۇنداق ئىشىنى قىل دەۋاتامىز - دەپتۇ ماتىروس - ئەپەندىمىز چوقۇم نېرۋىڭىزدىن ئايرىلىپ قاپسىز.

قاراڭلار، ئەپەندىلەر - دەپتۇ ئىككىلىملىك كېنىرال. مانا بۇنى ھەقىقىي جاسارىت دەيمىز. (5) (يارى موللا تەرجىمىسى)

«تەكلىماكان» ئاتالغۇسى ھەققىدە مۇلاھىزە

قۇربان ۋەلى

— «تەركىي تۈركان» دېگەن ئۇيغۇرچە سۆز، مەنىسى قەدىمكى تۈزكەلەر-تاشلاپ كەتكەن ماكان.....

«تەكلىماكان» دېگەن نامنى يۇقىرىدا ئەسلەپ ئۆتۈلگەنگە ئوخشاش ھەركىم ئۆز قىياسى بويىچە چۈشەندۈرۈپ كەلگەچكە، ھازىر كىتابلاردا، بولۇپمۇ لۇغەتلەردە ئوخشاش بولمىغان تەبىرلەر بىلەن كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدۇ. لېكىن، يۇقىرىدىكى مۇلاھىزىلەرنىڭ ھېچقايسىسىدا بۇ نامنىڭ قانداق قەدىمكى كىتابتا تىلغا ئېلىنغانلىقى، يەنى قانداق تارىخىي ئاساسى بارلىقى ئەسكەرتىلمىگەن، شۇنداقلا بۇ مۇلاھىزىلەرنىڭ ئىشۇناسلىق قائىدىلىرىگە ئۇيغۇن كېلىش - كەلمەسلىكى قىلچە ھېسابقا ئېلىنمىغان.

زامانىمىزنىڭ ئىلمىي تەتقىقات ئۆلچىمى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ھەر قانداق كىشى بىرەر جۇغراپىيىلىك تارىخىي نام ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ تەبىر بەرگەندە، ئۇنى مەلۇم يازما يادىكارلىق ئاساسى بىلەن ئىسپاتلاپ چىقالمىسا، ئۇنداق مۇلاھىزىگە كىشىلەر قايىل بولمايدۇ، شۇنداقلا ئۆز خاھىشى بويىچە چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن ئۇنى ئۆزگەرتىپ تەلەپپۇز قىلىۋېلىشقىمۇ رۇخسەت قىلىنمايدۇ، ئەلۋەتتە.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ جەنۇب تەرىپىدە شەرقتىن غەربكە 1000 كىلومېتىر، شىمالدىن جەنۇبقا 400 كىلومېتىر كېلىدىغان بىر چوڭ قۇملۇق بار. بۇ چوڭ قۇملۇقنىڭ نامى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «تەكلىماكان» دەپ ئاتىلىدۇ. ۋە ھالەنكى، بۇ جۇغراپىيىلىك ئاتالغۇ ھەققىدە كۆپ يىللاردىن بۇيان جۇڭگو ۋە چەت ئەللەردىكى بىر قىسىم كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ مۇلاھىزىلىرىنى شەرھلەپ مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلدى. بۇ مۇلاھىزىلەرنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە:

- «تەكلىماكان» دېگەن نام پارسچە «تاك» (ئۈزۈم) بىلەن ئەرەبچە «مەكان» (زېمىن، يۇرت) تىن تۈزۈلگەن. مەنىسى ئۈزۈملۈك يۇرت.
- «تېكلىماكان» دېگەن ئۇيغۇرچە سۆز، مەنىسى قوم تېگىدە قالغان ماكان.
- «تاكلاماكان» دېگەن قەدىمكى تۈركچە سۆز، مەنىسى قوم دېڭىزى.
- «تاكلاماگەن» دېگەن ئۇيغۇرچە سۆز، مەنىسى بارسا كەلمەس جاي.
- «تەكالىماكان» دېگەن ئۇيغۇرچە سۆز، مەنىسى تاقالغان ماكان.
- «تەھتى ماكان» دېگەن ئەرەبچە سۆز، مەنىسى تېگى ماكان.
- «ئېسىلماكان» دېگەن ئۇيغۇرچە سۆز، مەنىسى ئەسلىدىكى ماكان.
- «تەركىماكان» دېگەن ئۇيغۇرچە سۆز، مەنىسى خارابىلىققا ئايلانغان يۇرت.

مەشھۇر كىتاب «ھۇدۇدۇلئالەم»

مەشھۇر تارىخىي كىتاب «ھۇدۇدۇلئالەم» (ئەرەبچە «دۇنيادىكى ئىمپېراتورلارنىڭ چىگرا دائىرىلىرى تەزكىرىسى» دېگەنلىك بولدى) مىلادى 982 - 983 - يىللاردا قەدىمكى پارس يېزىقىدا يېزىلغان بولۇپ، تۇنجى قولىزمىسى 1892 - يىلى بۇخارادىن تېپىلغان. بۇ كىتابتا 9 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن 10 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان مەزگىلدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىغا ئائىت ئەھۋاللار بايان قىلىنغان. ئاپتور ئەسىرىدە توققۇز ئوغۇز، ياغما، قىرغىز، قارلۇق، چىنگىل، تۈركەش، قوماق قاتارلىق تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ جايلىشىش دائىرىسىنى خېلى تەپسىلىي چۈشەندۈرۈپ بەرگەن. ئۇنىڭدا كۆرسىتىلگەن «توققۇز ئوغۇزلار» ئاساسەن غەرب تەرەپتىكى تۇيغۇلارغا قارىتىلغان بولۇپ، مىلادى 8 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا موڭغۇل چۆللۈكىنىڭ شىمالىدىكى تۇيغۇلار تۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغانلىقى؛ مىلادى 840 - يىلى بۇيرۇق سالجۇقۇ پانېگىن باشچىلىقىدىكى 15 قەبىلە تۇيغۇلار قوچۇ تۇيغۇر خانلىقىنى قۇرۇپ، ئىدىقۇت، يارغۇل، بەشبالىق ۋە كومىس شەھەرلىرىنى باشقۇرغانلىقى؛ بەشبالىق بولسا تۇيغۇر خانلىرىنىڭ يازلىق ئوردىسى بولغانلىقى؛ ئەينى ۋاقىتتىكى تۇيغۇر خانلىقى تۈركىي قەبىلىلەر دۆلەتلىرى ئىچىدە نوپۇسى ئەڭ كۆپ، دائىرىسى ئەڭ چوڭ دۆلەت بولۇپ قالغانلىقىنى يازغان. تۇيغۇر ناھالىلىرى ھازىرقى قۇمۇل، قاراشەھەر، كۇچا، ئۈچتۇرپان، ئاقسۇ، قەشقەر، خوتەنلەرگە تارقالغانلىقى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ شىمالىي چېگرىسى ئىسسىق كۆل ئەتراپىدا ئىكەنلىكى كۆرسىتىلگەن. قىسقىسى، «ھۇدۇدۇلئالەم» دە ئەينى ۋاقىتتىكى تۈرك قەبىلىلىرىگە دائىر قىممەتلىك تارىخىي مەلۇماتلار يېزىلغان بولۇپ، شىنجاڭنىڭ تارىخ تەتقىقاتىدا مۇھىم ئىلمى ئەھمىيەتكە ئىگە.

مەن خوتەنلىك ئەدىب موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا ئىسمەتۇللا مۇئەججىزى ھىجرى 1271 - يىلى (مىلادى 1854 - 1855 - يىللىرى) يازغان «تەۋرا - رىخىي مۇسقىيۇن» (مۇزىكىچىلار تارىخى) دېگەن چاغاتايچە كىتابتا (قوليازما نۇسخىسىنىڭ 34 - بېتىدە) سۇلتان ئابدۇرىشتخاننىڭ سەنئەتكار ئاماننىساخېنىمغا ئاشق بولۇشنىڭ باشلىنىشى توغرىسىدىكى بىر قىزىقارلىق ھېكايىنىڭ بايانىدا «پايتەخت ياركەندىن ئاتلانپ تارىم (خارم) دەرياسىنى بويلاپ تەرك ماكان (تۈرك ماكان) دەشتىگە شىكارغا يۈزلەندىلەر» دېگەن بىر جۈملە سۆزنى ئۇچراتتىم. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ھازىرقى زامان تۇيغۇر تىلىدىكى «تەكلىماكان» دېگەن نام بۇنىڭدىن 132 يىل بۇرۇن «تەرك ماكان» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان ۋە شۇنداق ئاتىلىپ كەلگەن.

بۇ ئاتالغۇنى مۇلاھىزە قىلىپ كۆرىدىغان بولساق، «تەرك» دېگەن ئەرەبچىدىن ئۆزلەشكەن تۇيغۇرچە سۆز، مەنىسى تاشلانغان؛ «ماكان» دېگەنمۇ ئەرەبچىدىن ئۆزلەشكەن تۇيغۇرچە سۆز، مەنىسى يۇرت، تۇراز جاي. «تەرك ماكان» دېگەن سۆز تاشلانغان ماكان دېگەن مەنىسى بىلدۈرىدۇ. بۇ نامغا شۇ زاماندىكى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ئەدىبلەر تەرىپىدىن ئەرەب - پارس گرامماتىكىسىنىڭ تەسىرىدە شەكىللەنگەن چاغاتايچە سۈپەت باسقۇچى ئولانما «لى» قوشۇلۇپ «تەركلىماكان» دەپ يېزىلىپ، كېيىن تەلەپپۇز قىلىشقا قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن «ز» تاشلىنىپ «تەكلىماكان» دەپ ئاتىلىدىغان بولغان بولۇشى مۇمكىن.

تەكلىماكاننىڭ نامى ھەققىدە ئىزدەنگەنلىرىم ۋە مۇلاھىزەم يۇقىرىدىكىلەردىن ئىبارەت. بۇ ناملار ئۈستىدە ئىزدىنىۋاتقان تەتقىقاتچىلار «تەۋارىخىي مۇسقىيۇن» دىكىدىن باشقا يېڭى يازما خاتىرە ئاساسلىرى بولسا ئوتتۇرىغا قويسا، ئاندىن يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدىكى بەس - مۇنازىرە ئارقىلىق بۇ تېمىنى خۇلاسەلەشكە ۋە ئېنىق بەكۈن چىقىرىشقا بولىدۇ.

تۆمۈرلەر دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ رولى ۋە ئورنى

غەيرەتجان ئوسمان

مەرغىلان، كات، ئۆزكەنت، ۋىچ، كاسان، ئاتباش، يارۋان، چاچ (تاشكەنت)، بېيۈنچ، بولايت، يېمىش قاتارلىق شەھەرلەر بۈگۈنكى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى 35 شەھەرنىڭ دائىرىسىدىكى شەھەرلەر ئىدى. ئىران تارىخچىسى جۇۋەينى (1226-1283) «تارىخىي جاھان گوشاي» (1252-1260) ناملىق ئەسىرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى موڭغۇل دۆلىتىدە «ھەممە ئادەم ئىلىم - پەن بىلەن مەشغۇل بولۇشنىڭ ئورنىغا ئۇيغۇر تىلى ھەم يېزىقى بىلەن مەشغۇل بولۇپ كېتىۋاتىدۇ» دەپ يازغانىدى. نىزامىدىن شەمى 1404 - يىلى يازغان «زەپەرنامە» ناملىق كىتابى ۋە شەرپىدىن ئەلى بەزىدىمۇ «زەپەرنامە» ناملىق كىتابىدا ھەمدە باشقا تارىخىي كىتابلاردا تۆمۈر ۋە ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى تۆمەر شەيخنىڭ بۈگۈنكى شىنجاڭدىكى شەھەرلەرنى تالاپەتكە ئۇچراتقانلىقى ھەققىدە مەلۇماتلار بار. ئۇلار چاغاتاي خانى خىزىر خۇجىنى ئالمىلىق شەھرىدە قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتقان ۋە ئالمىلىقنى خارابىگە ئايلاندۇرۇۋەتكەن، قەشقەر قەلئەسىمۇ ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان. تۆمۈرلەر بۇ يەردىكى شەھەر يېزىلارنى تالان - تاراج قىلىشتىن تاشقىرى، ئاھالىلارنى مەجبۇرىي ئۆز ئېلىگە كۆچۈرۈپ كەتكەن. ئابدۇرازاق سەمەرقەند 1471 - يىلى يازغان «مەتلە ئەس» سەدايىن ۋە مەجمۇئەل بەھرەيىن ناملىق كىتابىدا تۆمەر شەيخنىڭ قەشقەر ئاھالىسىنى ئەنجانغا كۆچۈرگەنلىكى توغرىسىدا مەلۇمات بار، تۆمۈرلەر دەۋرىدە ھىرات ۋە سەمەرقەند قاتارلىق شەھەرلەردە ئۇيغۇرلار تېڭىشلىك خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن.

15 - ئەسىردە ھىرات ۋە سەمەرقەندلەردىكى

تۆمۈرلەر سۇلالىسى (1370-1507) ئاسىيا شۇنداقلا دۇنيا تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتۇدۇ. تۆمۈر (1336-1405) ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈم سۈرگەن دەۋرلەردە ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ناھايىتى تەرەققىي قىلغانىدى. تۆمۈرلەر ھاكىمىيەت ئىگەللىگەندىن كېيىن، ئۇ ئۆز ھاكىمىيىتى ئەتراپىغا ئىختىدارلىق كىشىلەرنى توپلاپ، ئۇلارنىڭ رولىدىن پايدىلانغان. بۇ ئىختىدارلىق كىشىلەرنىڭ بەزىلىرى ئوردىغا ئۆز ئىختىيارى بىلەن يەنە بەزىلىرى مەجبۇرىي بۇسۇندا كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، ھۆكۈمران دائىرىلەر بۇ كىشىلەرنى ئۆزىنىڭ ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش، شان - شەرپىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئىجادىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللاندىغان. بۇنىڭ بىلەن ھىرات ۋە سەمەرقەند قاتارلىق شەھەرلەر مەدەنىيەت گۈللەنگەن، ئالىم كەشپىياتچىلار توپلانغان شەھەرلەرگە ئايلانغان.

تۆمۈرلەر سۇلالىسى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇنلا ئۇيغۇرلار ھىرات، سەمەرقەند، خوراسان قاتارلىق شەھەرلەر بىلەن قۇيۇق ئالاقىلاردا بولغان. قاراخانىلار دەۋرىدىلا ئۇيغۇرلار ھىرات قاتارلىق شەھەرگە بېرىپ پائالىيەت ئېلىپ بېرىشقا باشلىغان. «يۈەننامە»، 63 جىلىد، غەربىي شىمالدىكى زىمىنلارنىڭ قوشۇمچە خاتىرىسى» دە بۈگۈنكى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى 35 شەھەر ئۇيغۇرلار زىمىنى دائىرىسىدىكى شەھەرلەر ئىكەنلىكى توغرىسىدا تەپسىلى مەلۇمات بېرىلگەن. غەزەنە، كابۇل، بەدەخشان، تۇس، تېرىمىد، بۇخارا، نەخسپ، دىرىشان، سەمەرقەند، خوجەند،

دوستلارغا تەقدىم

ياشلىق ئۆزىنىڭ ئالجاناپ تەشەببۇسى، ساپىدىللىققا، ئادالەتكە، ھەقققە تەكە چەكسىزلىكتە ئىشىنىشى بىلەن تەرەققىياتنىڭ بۈيۈك كۈچلەردىن بىرىنى تەشكىل قىلدۇ. (ن.ۋ.سېلگېنۇۋ)

ياشلىق، بۇ- ئارزۇ. بۇ ئىشەنچ. بۇ- جاسارەتتە ئىتىلىش. بۇ لىرىكا ۋە روماننىكا. بۇ- كېلىچەككە تۈزۈلگەن كاتتا پىلان بۇ- ئىستىقبالنىڭ باشلىنىشى. (ن. ھىكمەت)

ئەگەر ياشلىق ئارزۇسى بولمىغاندا ئىنسان ھاياتى بىر ئىزدا توختاپ قالغان بولاتتى، كۆپۈنچە تولۇغ غايىلەر خىيال پەرەز ياشلىقنىڭ ساغلاملىقىدا بىخ تۇرغان. (ك.د. توشىسكى)

ياشلىق ۋاقتىدا شۇنداق تولۇغ پىكىرلەر توغۇلىدىكەنكى، پىكىرلەر كېلە چەكتە ئىنساننى پەلەككە كۆتۈرۈشى مۇمكىن. (ك. گېلېۋېنسى)

ئادە، ياشلىق! ياشلىق! ئىپتىمال پۈتۈن گۈزەللىكنىڭ سىرى ھەممە نەرسىنى ئۈستىگە ئېلىشقا ئىگە ئىكەنلىكىدە ئەمەس، بەلكى ھەممە نەرسىنى ئۈستۈمگە ئالىمەن، دەپ ئويلاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغانلىقىدا. (ئى.س. تورگېۋ)

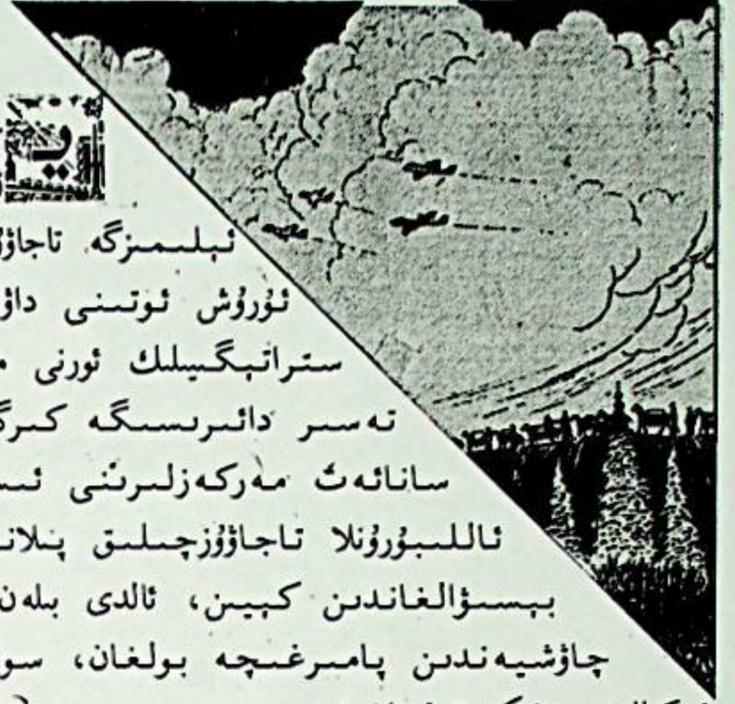
ياشلىقنى ئاسرا، دۇنيادا تۇنىڭدىن ياخشى نەرسە يوق. تۇنىڭدىن قىممەتلىك نەرسىمۇ يوق! ياشلىقنىڭ خۇددىي ئالتۇنپەك خالىغان يېرىگە ئىشلىتىشكە مۇمكىن. (م. گوركى)

كىمدە - كىم ياشلىقىدا ئۆزىنى تولۇغ ۋە ئاجايىپ ئىشلار بىلەن ياكى ھېچ بولمىسا، ئاددىي، لېكىن ھالال ۋە پايدىلىق ئەمگەك بىلەن مۇستەھكەم ياغلىمىغانىكەن. ئۇ، ياشلىقى قانچىلىك خۇش چاقچاق تۈتكەن بولمىسۇن، ئۇنى يارقىن خاتىرىلەر قالدۇرغان بولمىسۇن، ئۇنى ئېچىنىشلىق دەپ ھېسابلاۋېرىش كېرەك. (1) (د. ئى. پىسارېۋ)

(ئابدۇۋەلى خەلپەت نەشرىگە تەييارلىغان)

شىنجاڭلىق ئۇيغۇرلاردىن سەئىدىدىن قەشقىرى، نىزامىدىن (غىياسىدىن) باخشى، سۇلتان مالىك قەشقىرى، ئۇنىڭ ئوغلى ئەھمەد ھاجبەگ ئۇنىڭ ئىنىسى مۇھەممەددولداي ۋە شاھقولى ئۇيغۇر قاتارلىقلار خېلى نوپۇزلۇق كىشىلەر بولۇپ قالغان. ھەم بۇ چاغدا لوتقى، ئاتايى، سەككاكى، ناۋايى قاتارلىق ئۇيغۇر شائىرلىرى ئەدەبىيات - سەنئەتتە ئۆز ئىقتىدارىنى نامايەن قىلغان. تۆمۈر ئۆلگەندىن كېيىن، 15- ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا مەدەنىيەتنىڭ مەركىزىي سەمەرقەندىدىن ھىراتقا يۆتكەلگەن. شاھروھ (1377 - 1448) تەختىگە چىقىپ ھىراتنى پايتەخت قىلغاندا، بۇ شەھەر ناھايىتى گۈللەنگەن. ئىلمىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان كىشىلەر ئەرەب ۋە پارىس تىلىنى ئىشلىتىش بىلەن چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر - خاقانىيە تىلىنى ئاساس قىلىپ شەكىللەنگەن چاغاتاي ئەدەبىي تىلىنى ئىلمىي ئىجادىيەتتە ئاساس قىلىپ قوللانغان. باشقا خەلقلەرمۇ ھەتتا ئوردىدىكى مەمۇرىيەت ئورۇنلىرىدا ئىشلىتىدىغان خاقان، ئاقسۆڭەكلەرمۇ ئۇيغۇر چاغاتاي ئەدەبىي تىلىنى قوللانغان. بۇ دەۋردە باشقا خەلقلەرنىڭ ھەر خىل تېمىدىكى ئەسەرلىرى ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلۈپ چىققان. مەسىلەن، «بەختيارنامە»، «راجنامە»، «تەزكىرە ئى ئىلىيا» قاتارلىق ئەسەرلەر ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن، (1432 - 1437 - يىللاردا) 1432 - يىلى ھىراتنىڭ لەشكەر بېشى شاھروھ مرزا ئۈچۈن ئۇيغۇر كاتىپى باقۇر مەنسۇر تۈركىي تىلدىكى شېئىر ھەم دىنىي ئەسەرلەر مەجمۇئەسىنى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈپ چىققان. دېمەك فىلولوگىيە پەنلىرىنىڭ دوكتورى سەيدىن-ۋاقىياسوف باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق كىتابتا كۆرسىتىلگەندەك، «قاراخانىلار، موڭغۇللار تۆمۈر-رىلەر دەۋرىدە خوراسان ۋە ماۋارا ئۆننەھرىگە كېلىپ تۇرۇپ قالغان ئۇيغۇرلار 15 - 16 - ئەسىرلەردە بۇ ئۆلكىلەرنىڭ مەدەنىي ھاياتىنى جانلاندۇرغان. (6)

ئابلەت تۇردۇن

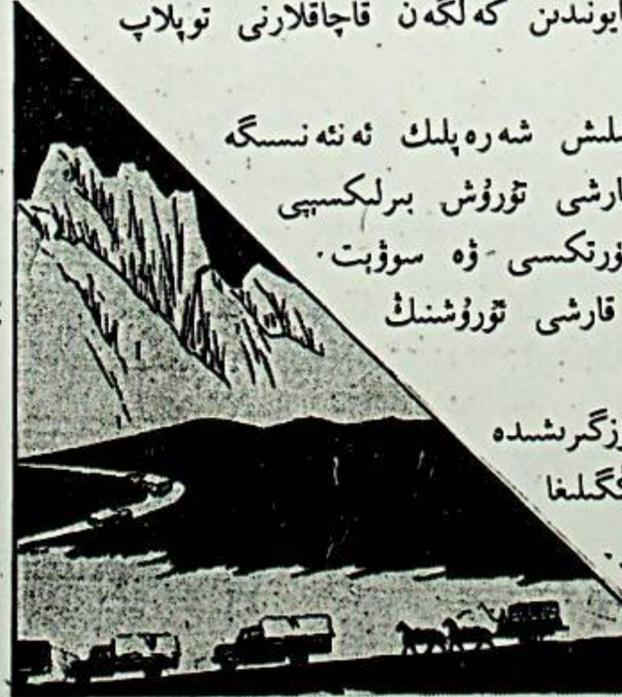

ياپون جاھانگىرلىكى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنى ۋە تەنسىز قۇل قىلىش مەقسىتىدە، 1931- يىلى ئېلىمىزگە تاجاۋۇز قىلىپ، شەرقىي شىمال ئۈچ تۈلكىنى بېسىۋالدى ۋە ئۇرۇش ئوتىنى داۋاملىق كېڭەيتتى. شىنجاڭنىڭ يېرى كەڭ، بايلىقى مول، ستراتېگىيەلىك ئورنى مۇھىم بولغاچقا، ياپون جاھانگىرلىكى شىنجاڭنى ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىرگۈزۈپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى سانائەت مەركەزلىرىنى ئىسكەنجىگە ئېلىش، پۇرسەت كەلگەندە بېسىۋېلىشنى ئاللىبۇرۇنلا تاجاۋۇزچىلىق پىلانىغا كىرگۈزگەن ۋە شەرقىي شىمالدىكى ئۈچ تۈلكىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن تاشقى موڭغۇلىيىنى، ئاندىن شىنجاڭنى ئىستىلا قىلىپ، چاۋشيەندىن پامىرغىچە بولغان، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بىۋاسىتە چېگرىلىنىدىغان كارىدور شەكىللەندۈرۈشكە تۇرۇنغان ئىدى.

ياپون جاھانگىرلىكى يۇقىرىقى نىشانى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئاخبارات توپلاش، گۇماشتا ئىزدەش، قۇتراتقۇلۇق قىلىش قاتارلىق ئاغدۇرمىچىلىق ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللاندى. مەسىلەن: 1933- يىلى 10-

شىنجاڭنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى قورۇشقا قوشقان تۆھپىسى

ئاينىڭ 3- كۈنى ياپونىيىنىڭ مىسىرنىڭ ئىسكەندىرىيە شەھىرىدە تۇرۇشلۇق كۈنسۇلى بېيتىن تۈركىيەلىك مۇھەممەد شاۋكەت دېگەن بەگنى قوبۇل قىلغان، بۇ بەگ ياپونىيىنىڭ بېرلىندا تۇرۇشلۇق ھەربىي ئەمەلدارىغا يېزىلغان خەتنى بېيتىننىڭ يەتكۈزۈپ بېرىشىگە تاپشۇرغان. توكيودا چىقىدىغان تاتارچە «يېڭى ياپونىيە خەۋەرلىرى» شىنجاڭ خەلقىنى ۋە تىنىگە ئاسىيلىق قىلىشقا قۇرتىدىغان ماقالىلەرنى كۆپلەپ ئېلان قىلغان، ياپونىيە يەنە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىن كەلگەن قاچاقلارنى توپلاپ تەشكىلات قۇرغان. (بۇرھان شەھىدى: «شىنجاڭنىڭ 50 يىلى»)

چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى باتۇرلارچە كۈرەش قىلىش شەرەپلىك ئەنئەنىسىگە ئىگە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش بىرلىكىسىنى بايرىقى ئاستىدا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ تۈرتكىسى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمىدە، شىنجاڭنى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇشنىڭ مۇستەھكەم ئارقا سېپىگە ئايلاندۇردى.

1933- يىلى شېڭ شىسەي «12- ئاپرېل» سىياسىي تۈزگىرىشىدە «توپىلاڭدىن توغاج ئوغرىلاپ» شىنجاڭنىڭ ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۋالغاندىن كېيىن، ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۆزىگە قارشى قۇدرەتلىك رەقىبلىرىنى يوقىتىش ئۈچۈن «تەرەققىيپەرۋەر» دېگەن تونىنى كىيىپ، سوۋېت

ئىتتىپاقىدىن ياردەم سورىغان، كومپارتىيە ئەزالىرىنى شىنجاڭدا خىزمەت قىلىشقا تەكلىپ قىلغان ۋە «ئالتە بۈيۈك سىياسەت» نى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ خىل ۋەزىيەت شىنجاڭدا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى كەمپىياتنىڭ ئەۋج ئېلىشىغا ئويىپكىتەپ جەھەتتە ئىجابىي رول ئوينىدى.

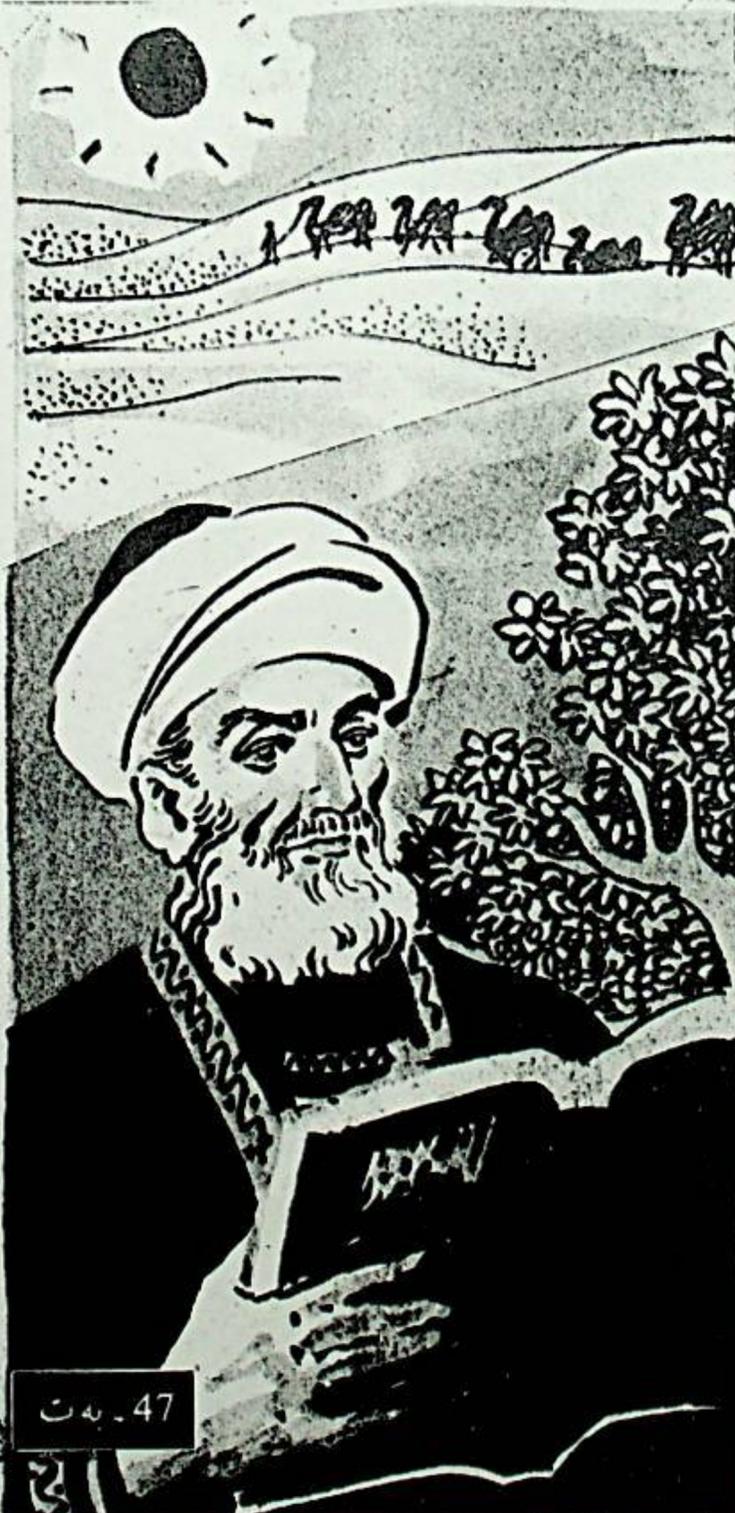
مۇشۇنداق ئارقا كۆرۈنۈش ئاستىدا، 1935 - يىلى شىنجاڭدا جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى. ئۈرۈمچىدىكى باش ئۇيۇشمىنىڭ شۆبىلىرى شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىغا تارالدى. بۇ ئۇيۇشمىنىڭ پەخرىي باشلىقى شېڭ شىسەي بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ھەقىقىي رەھبەرلىك ھوقۇقى ماۋ زېمىن، ۋاڭ باۋچەن قاتارلىق كوممۇنىستلارنىڭ، ۋە تەنپەرۋەر يەرلىك زاتلارنىڭ قولىدا ئىدى. بۇ تەشكىلات ھەر مىللەت خەلقىگە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش توغرىسىدا كەڭ تۈردە تەشۋىقات ئېلىپ باردى. «جاھانگىرلىككە قارشى بىرلىككە» ناملىق زۇرنال چىقاردى. بۇتۇن شىنجاڭ مىقياسىدا كەڭ كۆلەملىك ئىشانە توپلاش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇردى. مەسىلەن: لوگۇچياۋ ۋە قەسىدىن كىيىن ئالتۇن ئىشانە قىلىش ھەرىكىتى، 1938 - يىلدىن كىيىن كىيىم - كېچەك ئىشانە قىلىش ھەرىكىتى بولدى. بۇلاردىن باشقا، ئاممىۋى تەشكىلاتلار، ئەدەبىيات - سەنئەت تەشكىلاتلىرى قاتارلىقلارمۇ ئىشانە قىلىش ئۈچۈن ئويۇن قويۇپ پۇل توپلىغان ئىدى. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى يەنە بىر ناھىيە بىردىن ئايروپىلان سېتىۋېلىشقا كېتەرلىك پۇل ئىشانە قىلىش چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشتى. ۋۇخەننى قوغداش جەڭدە «دۆلەت مۇداپىئەسى. شىنجاڭ» ماركىلىق 17 ئايروپىلان ۋۇخەن ھاۋا بوشلۇقىدا پەرۋاز قىلدى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش مەزگىلىدە شىنجاڭ خەلقى قاتناش يولىنىڭ راۋانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى بەرگەن ئەشيا لارنىڭ بىخەتەر توشۇلۇشىغا ئىمكانىيەت ياراتتى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش مەزگىلىدە شىنجاڭدا تېخى تومۇرىول يوق ئىدى. قاتناش - ترانسپورت ئاساسەن تاشيولغا تايىناتتى. شۇڭا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى تاشيول ياساش، راۋانلاشتۇرۇشقا نۇرغۇن ئادەم ۋە مالىيە كۈچىنى سەرپ قىلدى. مەسىلەن: 1935 - يىلى ئەتىيازدىن باشلاپ، ئۈرۈمچى - ئىلى، ئۈرۈمچى - قۇمۇل تاشيول لىنىيىلىرىدە ئىش باشلىنىپ، 1937 - يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1859 كىلومېتىر كېلىدىغان ئىككى قاتناش لىنىيىسىدە رەسمىي قاتناش باشلاندى. شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا قاتناش - ترانسپورت شارائىتى ۋە ئەسلىھەلىرىمۇ ياخشىلاندى. يۇقىرىقى تەدبىرلەر ئارقىلىق، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى 1938 - يىلى 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 1940 - يىلى 12 - ئايغىچە جۇڭگوغا ياردەم قىلغان ماددىي ئەشيا لار - زەمبىرەك، تانكا، قورال - ياراق، ئوق - دورا، قاتناش قوراللىرى، يېقىلغۇ ۋە سانائەت ماللىرى قاتارلىقلارنىڭ بىخەتەر توشۇلۇشىغا كاپالەتلىك قىلىندى.

يۇقىرىقىلاردىن، شىنجاڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش مەزگىلىدە «ئارقا سەپ» بولۇشتەك رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، تۇرۇش غەلبىسى ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشۇپ، ۋەزىيەتكە ئىجابىي تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. (0)

ئارسلانخاننىڭ ئوغلى ناسر ئىلىك خان (قو، مىلادىيىنىڭ 992 - يىلىدىن 1212 - يىلىغىچە غەربىي ئىلىكخان بولغان) نىڭ ئوغۇللىرى ئىدى. غەربىي قاراخانلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قاغانى ئوسمان بوغراخان (قو مىلادىيىنىڭ 1212 - يىلى ئۆلتۈرۈلگەن) غىچە سەلتەنەت سۈرگەن قاغانلارنىڭ ھەممىسى سۇتوق بوغراخاننىڭ ئوغلى بايتاش - موسا بوغراخاننىڭ ئەۋلادى ئىدى.

قەشقەردىكى شەرقىي قاراخانلارنىڭ (1040 - 1212) قاغانلىرىمۇ سۇتوق بوغراخاننىڭ ئوغلى توڭگا ئىلىك - سۇلايمان ئارسلانخان I نىڭ (958 - 970) ئەۋرە - چەۋزىلىرى ئىدى. شەرقىي قاراخانلارنىڭ مەشھۇر قاغانلىرىنىڭ تۇنجىسى ياغان تىكىن - سۇلايمان ئارسلانخان II (1040 - 1056) سۇتوق بوغراخاننىڭ ئوغلى توڭگا ئىلىك سۇلايمان ئارسلانخان

غەربىي - شەرقىي قاراخانلار -

نىڭ مۇناسىۋىتى ۋە شائىر رەشىدى

تۇرغۇن ئالماس

قاراخانلار دەۋرىدە (مىلادىيە 850 - 1212 يىللار) ئەجدادلىرىمىز ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن بۆشۈكىنى تەۋرەتكەن ئىدى. قاراخانلار تېررىتورىيىسى - ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىقتىساد (دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، كانچىلىق، چارۋىچىلىق، سودا) نىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، مەدەنىيەتمۇ مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى.

قەشقەرنى پايتەخت قىلغان بىر پۈتۈن قاراخانلار دۆلىتى مىلادىيەنىڭ 1040 - يىلىغا كەلگەندە، شەرقىي ۋە غەربىي قاراخانلاردىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتكەن بولسىمۇ، گۈللەپ - ياشناۋاتقان ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تېخىمۇ شانلىق باسقۇچقا قەدەم قويۇشقا توسقۇنلۇق قىلىدىغان كۆڭۈلسىز ئەھۋاللار يۈز بەرگەن ئەمەس. چۈنكى شەرقىي قاراخانلار بىلەن غەربىي قاراخانلار ئارىسىدا ئىقتىساد، مەدەنىيەتنى خاراب قىلىدىغان چوڭ كۆلەملىك قانلىق تۇرۇشلار بولغان ئەمەس. سەمەرقەنتنى پايتەخت قىلغان غەربىي قاراخانلارنىڭ قاغانلىرى بىلەن قەشقەرنى پايتەخت قىلغان شەرقىي قاراخانلارنىڭ قاغانلىرى سۇتوق بوغراخاننىڭ (مىلادىيە 920 - 956 - يىلىغىچە قاغان بولغان) ئوغۇللىرى بايتاش (موسا) بىلەن توڭگا ئىلىك (سۇلايمان) نىڭ ئەۋرە - چەۋزىلىرى ئىدى. غەربىي قاراخانلار (مىلادىيەنىڭ 1040 - يىلىدىن 1212 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) نىڭ مەشھۇر قاغانلىرى ئالىپ تىكىن (مۇھەممەت) بۆرى تىكىن (ئىبراھىم) لەر بايتاش - موسا بوغراخان (مىلادىيەنىڭ 956 - يىلىدىن 958 - يىلىغىچە قاغان بولغان) نىڭ ئوغلى ئەلى ئارسلانخان (970 - 998) نىڭ ئەۋزىلىرى ئىدى. ئالىپ تىكىن مۇھەممەت تاۋغاچ قاراخان (1040 - 1052) بىلەن بۆرى تىكىن - ئىبراھىم تاۋغاچ قاراخان (1052 - 1068) لەر ئەلى

I نىڭ ئەۋرىسى ئىدى. سۇلايمان ئارىسلانخان I (958 - 970) نىڭ ھارون بوغراخان (تۇ، مىلادىيىنىڭ 970 - يىلدىن 992 - يىلىغىچە ئورۇنباسار قاغان بولغان) ئاتلىق ئوغلىنىڭ ھەسەن ۋە يۈسۈپ قادىرخان دېگەن ئىككى ئوغلى بار ئىدى. سۇلايمان ئارىسلانخان II (ياغان تىكىن) بولسا يۈسۈپ قادىرخاننىڭ تۇنجى ئوغلى ئىدى. ياغان تىكىننىڭ بوغرا تىكىن (مۇھەممەت بوغراخان)، توغۇل قاراخان ئاتلىق ئىككى ئۆكسى بار ئىدى. شەرقىي قاراخانلارنىڭمۇ ئەڭ ئاخىرقى قاغانى ئوبۇل پەتاھ مۇھەممەتگىچە (مىلادىيىنىڭ 1212 - يىلى ئۆلتۈرۈلگەن) سەلتەنەت سۈرگەن قاغانلارنىڭ ھەممىسى سۇتۇق بوغراخاننىڭ ئوغلى توڭگا ئىلىك سۇلايمان ئارىسلانخان I نىڭ ئەۋلادى ئىدى.

شۇنىڭ ئۈچۈن شەرقىي ۋە غەربىي قاراخانلارنىڭ ئاكا - ئۇكا ئىككى بىر تۇغقان (بايتاش بىلەن توڭگا ئىلىك) نىڭ ئەۋلادى بولغان قاغانلىرى قېرىنداشلىق يۈزىسىدىن بولسىمۇ، ھۆكۈمرانلىق ۋە تېررىتورىيە تالىشىدىغان قانلىق ۋە قەلەرنى (ئىككى ئوتتۇرىدا يۈز بەرگەن ئانچە - مۇنچە تۇرۇشلاردىن باشقا) ئاساسەن توغۇرماغان ئىدى.

ئوتتۇرا ئەسىردىكى تۇيغۇر مەدەنىيىتى، تولۇق قاغان سۇتۇق بوغراخاندىن تارتىپ، سۇلايمان ئارىسلانخان II گىچە ئۆتكەن چاغلاردا (مىلادىيىنىڭ 920 - يىلدىن 1040 - يىلىغىچە) گۈللەش باسقۇچىغا قەدەم قويغان بولسا، شەرقىي ۋە غەربىي قاراخانلارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە (مىلادىيىنىڭ 1040 - يىلدىن 1100 - يىللىرىغىچە) ئەڭ يۇقىرى باسقۇچقا قەدەم قويغان ئىدى. دەل شۇ چاغدا، تۇيغۇر خەلقىنىڭ دانىشمەن پەيلاسوپى، تالانتلىق شائىرى، مەشھۇر دۆلەت ئەربابى يۈسۈپ خاس ھاجىپ (مىلادىيىنىڭ 1018 - يىلى تۇغۇلۇپ مىلادىيىنىڭ 1080 - يىللىرى ئالەمدىن ئۆتكەن) يازغان «قوتادغۇبىلىك» داستانى ۋە تولۇق تىلشۇناس، مەشھۇر تارىخچى مەھمۇت قەشقىرى يازغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» قاتارلىق مەڭگۈ ئۆلمەس، شاھانە ئەسەرلەر مەيدانغا كەلگەن.

قاراخانىي قاغانلىرىنىڭ مەدەنىيەتنىڭ گۈللىنىشىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەنلىكىگە بىر مىسال كەلتۈرمەكچىمەن.

12 - ئەسىردە ئۆتكەن تالانتلىق شائىر ۋە ئالىم بىزنىمى ئاروز سەمەرقەندىيىنىڭ «ئېسىل ھېكايىلار» ئەسىرىدىكى ئىشەنچلىك مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، يۇقىرىدىكى مەسىلە توغرىسىدا ناھايىتى ئېنىق چۈشەنچىگە ئىگە بولىمىز.

غەربىي قاراخانىيلارنىڭ قاغانى خىزىر بىننى ئىبراھىم (مىلادىيىنىڭ 1079 - يىلدىن 1081 - يىلىغىچە قاغان بولغان) سەمەرقەندىكى ئوردىسىدا ھەن دائىم شائىرلارنىڭ شېئىر مۇسابىقىسىنى ئۆتكۈزۈپ تالانتلىق شائىرلارنى مۇكاپاتلايدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن شېئىر مۇسابىقىسىدە خىزىر بىننى ئىبراھىم بىر شائىردىن: «سەن ئابدۇسىيىد رەشىدىنىڭ شېئىرلىرى توغرىسىدا قانداق پىكىردىسەن» دەپ سوراپتۇ. ئۇ شائىر: «رەشىدىنىڭ شېئىرلىرى ناھايىتى ياخشى ۋە راۋان يېزىلغان، ئەمما سەل تۈزى كەمرەك» دەپ جاۋاب بەرگەن. قاغان شائىرلارنى بەس مۇنازىرىگە سېلىپ قويماق بولۇپ، يەنە باشقا بىر شائىردىن: «رەشىدىنىڭ شېئىرلىرى قانداق» دەپ سورىغان. ئۇ شائىر: «ياخشى، ئەمما تۈزسىز» دەپ جاۋاب بەرگەن، شۇ چاغدا قاغان رەشىدىگە: «سەنمۇ تۇنىڭغا جاۋاب بەر - ئىككى بىيىت ئېيتىشىڭغا توغرا كېلىدۇ» دېگەندە، شائىر رەشىدى قاغانغا تازىم قىلىپ ئورنىغا بېرىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، مۇنداق بىر شېئىرنى ئوقۇغان:

مېنىڭ شېئىرلىرىمنى تۈزى يوقلۇقتا،
ئەيىپكە بۇيرۇدۇڭ، راستدۇر بىگۇمان!
شېئىرلىرىم ھەسەل بىلەن شېكەرگە ئوخشايدۇ،
ھەسەل بىلەن شېكەردە تۈز بولسا يامان!
سېنىڭ چامغۇرۇڭ ئوت - چۆپىڭ ئوخشاش،
تۈز، دېمەك، سەن ئۈچۈن كېرەك، ئەي نادان!

شائىر رەشىدى ئوقۇغان شېئىر قاغان خۇزىر بىننى ئىبراھىمغا ياققان. شۇنىڭ ئۈچۈن تۇيغۇر قاغانى ھەر بىرىگە 250 دىنار (تىللا) قويۇلغان تۆت پەتۋىستىكى 1000 دىنارنى شائىر رەشىدىگە بېرىشنى بۇيرىغان.

شائىر رەشىدى ئوقۇغان شېئىردا قاغاننى ماختىغانمۇ ئەمەس. قاغان شائىرنىڭ تالانتىغا، ئۇ ئوقۇغان شېئىردىكى مەنىتىكى كۆچكە قايىل بولۇپ 1000 دىنارنى تەقدىم قىلغان. (9)

شىنجاڭدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى

ۋە ساياھەتچىلىك

مەخسۇت ھېيت

شىنجاڭ دۇنياغا مەشھۇر «يېپەك يولى» نىڭ تۈگۈنىگە جايلاشقان. قەدىمكى رىم، ھىندى، جۇڭگو ۋە ئەرەب مەدەنىيەتلىرى بۇ يەردە شىنجاڭ مەدەنىيىتى بىلەن ئۇچراشقان ۋە ئۆزئارا سىڭشكەن. قارۇشتى، رۇنىك، ئۇيغۇر، سۇغدى، سانسىكرىت، شام، توخرى، ئەرەب، تۇبۇت، خەنزۇ، موڭغۇل، مانجۇ يېزىقلىرى بۇ رايوندا قوللىنىلغان ھەم مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتا كۆرۈڭلۈك رول ئوينىغان. خرىستىئان دىنى، بۇددا دىنى ۋە ئىسلام دىنىغا ئوخشاش دۇنياۋى دىنلارمۇ مۇشۇ جاي ئارقىلىق ئېلىمىزنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىگە تارقالغان، شۇنىڭدەك يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادى، ئۆرپ-ئادەتلىرىدە زور ئۆزگىرىشلەرنى پەيدا قىلغان.

شىنجاڭنىڭ ھاۋا كىلىماتى قۇرغاق، ھۆل-يېغىنى ئاز، شۇڭا بۇ رايوندا مەدەنىيەت، تارىخ، ئىقتىساد، سىياسىي، ئېتنوگرافىيىگە ئائىت مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى خېلى مول ساقلىنىپ قالغان. شىنجاڭنىڭ خېلى كۆپ جايلىرىدىن ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەرگە ئائىت تۈرلۈك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ۋە مەدەنىيەت ئىزلىرىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

بۇلار ئاساسەن نۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: تۇرپاندىكى ئىدىقۇت ۋە يارغول قەدىمكى شەھەرلىرى، قەدىمكى كارىزلار، بېزەكلىك، يارغول، سىڭم ئېغىزى مىڭئۆيلىرى، تۇيۇقتىكى مىڭئۆي ئىبادەتخانىسى، ئاستانە ۋە يارغولدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىق، سۇلايمان ۋاڭ مۇنارىسى؛ قۇمۇلدىكى يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئائىت ئىزلار، بېزەكلىك غارلىرى، لاپچۇق قەدىمكى شەھىرى؛ ئۈرۈمچىدىكى قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرى ۋە قەدىمكى قەبرىستانلىقلار، ئۇلانبايدىكى قەدىمكى شەھەر خارابىسى؛ جىمىساردىكى بەشبالىق قەدىمكى شەھىرى؛ گۇچۇڭدىكى قەدىمكى قىياتاش رەسىملىرى ۋە توقماق قەدىمكى شەھىرى؛ ئىلى رايونىدىكى 3000 يىللىق تارىخقا ئىگە نىلقا نۇراساي قەدىمكى مىس كانى، قۇرغاستىكى ئالمىلىق قەدىمكى شەھىرى ۋە تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى، موڭغۇلكۈرە، تېكەس، نىلقا، كۈنەسلەردىكى قەدىمكى قەبرىلەر، قىياتاش رەسىملىرى، قەدىمكى خارابىلەر، شوتا ۋە قارا دۆمبە قەدىمكى شەھەرلىرى، شوتىدىكى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي مىللىي ئارمىيىسىنىڭ تاشقا ئويۇلغان خاتىرە ئابىدىسى، سۇيدۇڭدىكى سۇلۇن قەدىمكى شەھىرى، كۈرەدىكى «ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى»، ئالتاينىڭ شېمىر شەكىتىكى قىياتاش رەسىملىرى ۋە قەدىمكى قەبرىلەر؛ لوپنۇردىكى رورەن قەدىمكى شەھىرى

يېڭى تىپتىكى ھەسۇلات

تۇغۇتتىن ساقلانغىلى بولىدىغان مارجان: ئەنگلىيىدە ئاياللارنىڭ يېنىدا ساقلىشى ئۈچۈن، تۇغۇتتىن ساقلانغىلى بولىدىغان يېڭى تىپتىكى بىر خىل مارجان تەتقىق قىلىنىپ ئىشلەپچىقىرىلغان. بۇ مارجان تەننىڭ تېمپېراتۇرىسىنى كىچىك تىپتىكى ئېلېكترونلۇق مېڭىگە يەتكۈزۈپ بېرىدىكەن، ئەگەر بىخەتەر باسقۇچتا تۇرغان بولسا، ئېلېكترونلۇق مېڭىگە كۆرسەتكۈچكە يېشىل چىراغ ياندۇرۇشنى بۇيرۇيدىكەن، بۇ جىنسى تۇرمۇش ئېلىپ بارسا بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىكەن. ناۋادا خەتەرلىك باسقۇچتا تۇرغان بولسا، قىزىل چىراغ ياندىكەن، بۇ خىل دورا ھېچ قانداق ئەكس تەسىر كۆرسەتمەيدىكەن. بۇ، تۇغۇتتىن ساقلىنىشتا ئەڭ كۆڭۈلدىكىدەك يېڭى ئەسۋاب ئىكەن.

تۇغۇتتىن ساقلانغىلى بولىدىغان مەلھەم دورىسى: ئامېرىكىنىڭ لانگېش داشۆسىدە تۇغۇتتىن ساقلانغىلى بولىدىغان بىر خىل مەلھەم دورا ئىشلەپچىقىرىلغان. تۇغۇت يېشىدىكى ئاياللار بۇ مەلھەم دورىسى تېنىگە چاپلاپ، ھەر ھەپتىدە بىر قېتىم ئالماشتۇرسا، دورا تەركىبىدىكى مۇۋاپىق مىقداردىكى تۇغۇتتىن ساقلىنىش دورىسى قانغا بىۋاسىتە سىڭىپ، تۇغۇتتىن ساقلىنىشتا ياخشى ئۈلۈمگە ئېرىشكىلى بولىدىكەن.

تۇغۇتتىن ساقلانغىلى بولىدىغان بۇلۇت: ئامېرىكىنىڭ پەن تەتقىقاتچىلىرى سىناق تەرىقىسىدە ناھايىتى سېپتا، يۇمشاق بولغان، تۇغۇتتىن ساقلانغىلى بولىدىغان يېڭى تىپتىكى بىر خىل بۇلۇت ئىشلەپچىقارغان. ئۇ يۇمشاق شەكىلدە بولۇپ، بۇلۇت تەركىبىدىكى بىرىككە كارپامىنو - كارپوكسىلىق كىسلاتا ئورۇقداننى ئۈنۈملۈك ھالدا يوقىتىۋالىدىكەن. ئاياللار بۇ بۇلۇتنى جىنسى بولغا سېلىپ قويسا، تۇغۇتتىن ساقلىنىش ۋاقتى 24 سائەتتىن ئارتۇق داۋام قىلىدىكەن. (04)

(ھېكم مۇھەممەت. ت.)

ۋە قەدىمكى ئىز-خارايلەر، قەبرىلەر؛ چارقىلىقتىكى مېرەن قەدىمكى شەھىرى؛ كۇچادىكى قەدىمكى كۈسەن شەھىرى، قەدىمكى تۇر خارابىسى، قۇمتۇرا مىڭئۆيى ۋە مەۋلانە ئەرشىدىن خوجا مازىرى؛ باي ناھىيىسىدىكى قىزىل، تېتىر مىڭئۆيلىرى؛ قاراشەھەردىكى شېكشىن مىڭئۆيى ۋە قەدىمكى مۇنار؛ خېجىك ناھىيىسىنىڭ قارامۇدۇن دېگەن جايىدىكى قەدىمكى قەبرىلەر؛ مارالبېشىدىكى توققۇز ساراي قەدىمكى شەھىرى؛ ئاتۇشتىن تېپىلغان «ئاتۇش ئادىمى» باش سۆڭىكىنىڭ تاشقاتمىسى، توققۇز ھۆججە مىڭئۆيى، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرى ۋە تابغاچخان ئوردىسى خارابىسى؛ قەشقەر ئوپالدىكى قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرى، مەھمۇت قەشقىرى مازىرى، قەشقەر شەھىرىدىكى يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرى، خانئۆي قەدىمكى شەھىرى، ھېيتگاھ جامەسى، ئاپئاق خوجا مازىرى؛ تاشقورغاندىكى جىرال كونا قورال دەۋرىگە ئائىت ئىپتىدائىي مەدەنىيەت ئىزى ۋە تاشتىن ياسالغان قورغان؛ يەكەندىكى ئالتۇنلۇق قەبرىستانلىقى، ئالتۇن مەسچىت ۋە ئازنا مەسچىتى؛ خوتەن رايونىدىكى نىيە قەدىمكى شەھىرى، ئاق سېپىل، يوتقان، راۋاق خارابىلىرى، ئۈجمىلىك قەدىمكى شەھىرى، سانجۇدىكى قىياتاش رەسىملىرى، سەنپۇلا قەدىمكى قەبرىستانلىقى، خوجا سەئىد باغدادى مازىرى، «خال-خال ماچىن» قەدىمكى شەھىرى؛ چەرچەن ناھىيىسى نەۋەسىدىكى ئالتۇن تاغ قىياتاش رەسىملىرى قاتارلىقلار.

ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئەڭ چوڭ ئۇنىۋېرسال تارىخ مۇزېيى بولۇپ، ئۇنىڭدا شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىگە ئائىت قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى كۆرگەزمىگە قويۇلغان. بۇ مۇزېي ھەر يىلى نۇرغۇن چەت ئەللىك ۋە جۇڭگولۇق ساياھەتچى ھەم ئېكسكۇرسىيىچىلەرنى كۈتۈۋالىمىز.

مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى مۇھىم ساياھەت ئوبيېكتى بولۇپ، ساياھەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتىكى زۆرۈر ئالدىنقى شەرتلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. شىنجاڭدا ساياھەت ئىشلىرىنىڭ جۇش تۇرۇپ راۋاجلىنىشى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگەن خىلمۇ-خىل مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ بولۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

ساياھەتچىلىك نوقۇل ھالدا «سەيلە-تاماشا قىلىش، كۆڭۈل ئېچىش» پائالىيىتى بولماستىن، بەلكى خەلقئارا دوستانە بېرىش كېلىشى كۈچەيتىش، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش، ئىلىم-پەن، تېخنىكا، ئىقتىساد، سودا ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش، ئىنسانىيەتنىڭ ئورتاق گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەھەتلەردە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. (06)

قاراخانلار دەۋرىدىكى ئاسترونومىيە نامى

ئابدۇرېھىم ھاشىم

بالاساغۇن ۋە قەشقەرنى قوش پايتەخت قىلغان قاراخانلار سۇلالىسى دەۋرىدە (مىلادى 1035- يىللىرى) قەشقەردە ساچىيە مەدرىسىگە ئوخشاش بىرقانچە مەشھۇر بىلىم يۇرتلىرىدا قۇرۇلغان ئىدى. بۇ بىلىم يۇرتلىرى ئوقۇپ ئىلىم تەھسىل قىلغان ئالىملار، ئەدىبلەر، ئارىغچىلار ۋە ھەر ساھەدىكى ئىلىم ئىگىلىرى قاراخانلار سۇلالىسىنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىغا ئاكتىپ قاتنىشىپ، ئۇلارنىڭ كۈلىنىشى دەۋرىگە قاراپ ئىلگىرىلىشىگە تۆھپە قوشقان ئىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ 11 - ئەسىردە ئۆتكەن بۈيۈك ئالىمى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەنە شۇلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ دۇنياغا مەشھۇر «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق ئەسىرى ئەنە شۇ كۈلىنىش دەۋرىنىڭ مۇھىم بىر مەھسۇلى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ ئەسىرىدە كۆپلىگەن مۇھىم مەسىلىلەر قاتارىدا قاراخانلار سۇلالىسىنىڭ ئاسترونومىيىسىنىمۇ چوڭقۇر شەرھىلەپ ئۆتكەن، مەسىلەن: «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 5 - بابىدا: «يەتتە يۈل تۈز، ئون ئىككى بۇرۇچ بايانى» نىڭ ئومۇمىي مەزمۇنىنى تەھلىل قىلغىنىمىزدا، قاراخانلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئاسترونومىيە ئىلىمىنىڭ فېئودالىزم ۋە روھانىيەتچىلىك ئىدىيىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىمۇ يەنىلا ئوتتۇرا ئەسىردە ئۆزىگە خاس شەكىل ئارقىلىق بىر قەدەر تېز تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇ ھەقتە مەھسۇد قەشقىرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا قاراخانلار سۇلالىسىنىڭ ئاسترونومىيە ئىلىمىگە بەرگەن باھاسى بار. ئۇنىڭدا: «11 -

ئەسىرگىچە تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە ئەڭ مەدەنىيەتلىك ھېسابلانغان ئۇيغۇرلار ئاسترونومىيە ھەققىدە خېلى تەتقىقات ئېلىپ بارغان. پەنەك بۇرۇچلىرى ۋە سەييارىلەرنى تەتقىق قىلىپ، نۇر-نۇن يۇلتۇزلارغا ئىسىم قويغان» دەپ كۆرسىتىلگەن، شۇنى تېتىراپ قىلىش كېرەككى، دۇنيانىڭ ئاسترونومىيە ئىلىمىدە، تاكى ئوتتۇرا ئەسىرگىچە بولغان بىر تارىخىي جەرياندا، «ئالەمنىڭ مەركىزى يەر» دەيدىغان خاتا دۇقتىشەنەزەر داۋاملىشىپ كەلگەن بولۇپ، قاراخانلار سۇلالىسىنىڭ ئاسترونومىيە ئىلىمىمۇ بۇ خىل چۈشەنچىنى چەتكە قاقمايتتى. بولۇپمۇ ئىسلام دۇنياسىدا «يەر - ئالەمنىڭ مەركىزى» دېگەن خاتا چۈشەنچىگە چوقۇنۇش مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە داۋاملىشىپ كەلدى. ھىجرىيىنىڭ 1328 - يىلى (مىلادى 1903 - يىلى) ھىندىستاندا نەشىر قىلىنغان «فىياسۇل لۇغەت» دېگەن كىتابتا يۇقىرىدىكى كۆز قاراش مۇنداق بايان قىلىنغان: «ئالەم بىر يەر شارىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ مەركىزى زېمىن بولۇپ، قالغان پەلەكلەر پىياز پوستىغا ئوخشاش يەر تەتراپىدا ئايلىنىپ تۇرىدۇ.» «قۇتادغۇبىلىك» دە كۆرسىتىلگەن «يەتتە يۈل تۈز» ئىچىدىكى قۇياشتىن باشقىلىرى ئەمەلىيەتتە سەييارىلەر بولۇپ، قۇياشنى يۈسۈپ خاس ھاجىپ يەتتە يۈلتۈز ئىچىدىكى بىرىدىن بىر، نۇر-نۇن چاچقۇچى يۇلتۇز دەپ قارىغان. سەييارىلەرنىڭ يەردىن يىراق - يېقىنلىقى ئوخشىمىغاچقا «قۇتادغۇبىلىك» دا مۇنداق تىزىپ كۆرسىتىلگەن:

1. يالچىق - ئاي، 2. ئارزۇ - مەركۇرى، 3.

سەۋىت - ۋېنىسرا، 4. قۇياش، 5. كۈرۈت - مارس 6. قارا قۇش - يۈەنپېر، 7. سەكەتتەر - ساتورن. سەييارىلەرنىڭ يۇقىرىقىدىكىدەك تىزىپ كۆرسىتىش، ھازىرقى زامان ئاسترونومىيە ئىلمىدە قۇياش ئەتراپىدا ھەرىكەت قىلىۋاتقان سەييارىلەرنى تىزىپ كۆرسىتىش بىلەن ئاساسەن توخشايدۇ. بۇنىڭدىن مەن ئىلگىرى ئاساسەن مان جىسىملىرىنى كۆزىتىشتە ھېچقانداق كۆزىتىش ئەسۋابلىرى بولمىغان شارائىتتەمۇ، يەنىلا مەن ياردىملىغان يۇلتۇزلار ئىچىدىن يەتتە يۇلتۇزنىڭ يەردىن يىراق - يېقىنلىقىنى كۆز بىلەن كۆزىتىپ چىقىپ، ئارىلىقىنى توغرا بەلگىلەپ بەرگەن. قاراخانلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئاسترونومىيە ئالىملىرىنىڭ ئىقتىدارىغا قايىل بولماي مۇمكىن ئەمەس.

«قۇتادغۇ بىلىك» دە كۆرسىتىلگەن «12 بۇ-رۇچ» ھازىرقى زامان ئاسترونومىيە ئىلمىدە «زۇرىياك» دەپ ئاتىلىدىغان قۇياشنىڭ يۇلتۇزلار ئارىسىدىكى يىللىق كۆرۈشمە ھەرىكەت يولى بولۇپ، بۇ 12 يۇلتۇز تۈركۈمىدۇر. قۇياش بىر يىل ئىچىدە 12 يۇلتۇز تۈركۈمىدىن ئۆتەدۇ. يەنى ھەر بىر يۇلتۇز تۈركۈمى بىر ئاي بولىدۇ. قۇياش ئۈچ يۇلتۇز تۈركۈمىدىن ئۆتۈپ بولغاندا (ئۈچ ئايدا) بىزدە بىر پەسىل ئاخىرلىشىدۇ. قاراخانلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى كىشىلەر، بۇ 12 بۇرۇچقا قاراپ يېزا ئىگىلىك، كالىندارچىلىق، تىبابەتچىلىك ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغان. مەسىلەن: ئۇيغۇرلاردا مۇنداق بىر تەبىئىي بار: سۇمبۇلدا سۇسال، مېزانددا تېرى، مېزانددا تېرىمىساك، قوي تېرى. بۇ تەبىئىيەت قاراخانلار دەۋرىدىكى كىشىلەرنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا ئاسترونومىيەلىك ۋاقىتنى قەدىرلەپ، شۇ بويىچە ئىش قىلىنىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. (9)

دارۋىننىڭ ئالچانپ روھى

كارۋېن 1844 - يىلى جانلىقلارنىڭ تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەرىيەسىنى ياراتقان بولسىمۇ، لېكىن بۇ نەزەرىيەنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈش ئۈچۈن، ئېلان قىلىشقا ئالدىراپ كەتمەيدۇ. بىراق كۈتۈلمىگەندە 1858 - يىلى دارۋېننىڭ شاگىرتى ۋاللاسىنىڭ ھىندونېزىيە تاقىم ئاراللىرىدىن ئەۋەتكەن بىر ماقالىسىنى تاپشۇرۇۋالدى، ئۇنىڭ كۆزقاراشلىرى دارۋېننىڭ نەزەرىيەسى بىلەن ئوپپوزىتتە ئوخشاش چىقىدۇ. ۋاللاسى ئۇستازى دارۋېننىڭ پىكىر بېرىشىنى ھەمدە بۇ ئىلمىي ماقالىسىنى لېننەي ئىلمىي جەمئىيىتىگە كۆرسىتىپ بېرىشىنى ئۈمىد قىلىدۇ. دارۋېن بۇ ماقالىنى كۆرگەندىن كېيىن ناھايىتى تەئەببۇھ قالىدۇ. مۇبادا ۋاللاسىنىڭ ئىلمىي ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ، ئۆزىنىڭ بىر قانچە ئون يىللىق ئەمگىكى بىكارغا كېتەتتى. ۋاللاسىنىڭ ئەسىرىنى ئېلان قىلىپ، نىسا، باشقىلارنىڭ ئەمگىكىنى باسقان بولمىسى، كېيىن دارۋېن ۋاللاسىنىڭ ئىلمىي ماقالىسىنى ئۆزىنىڭكى بىلەن بىللە لېننەي ئىلمىي جەمئىيىتىگە تاپشۇرۇپ تەئەببۇھ قىلىدۇ. دارۋېننىڭ بۇخىل ئالچانپ پەزىلىتى ۋاللاسىنى ئىنتايىن تەسىرلەندۈرىدۇ. كېيىن، ۋاللاسى تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەرىيەسىنى «دارۋېن نەزەرىيەسى» دەپ ئاتاش توغرىلىق تەكىلىپ بېرىدۇ ۋە دارۋېننى «تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەرىيەسىنى بايان قىلىشقا ئەڭ باي ئادەم» دەپ تەرىپلەيدۇ. (1)

تارىختىكى موغول ۋە موغولىستان

قاسم خوجا

بىقىندا نەشىردىن چىققان «تارىخى ھەمىدى» ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش، ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى يېزىلغان كىتابلاردا، تارىخى ماتېرىياللاردا موغول، موغولىستان دېگەن تارىخى، جۇغراپىيىسى ئاتالغۇ تۇجرايدۇ. ياش كىتابخانلارنىڭ چۈشىنىۋېلىشى ئۈچۈن بۇ ئاتالغۇغا ئىزاھات بېرىش زۆرۈر.

موغول دېگەن مىللەت نامى ئوتتۇرا ئەسردىن تارتىپ بار ئىدى. ئەمما بۇ قەدىمى مىللەتنىڭ ئېتىكى تەركىبىي توغرىسىدا تېخى بىرلىككە كەلگەن ئوقۇم يوق. ھازىر تارىخچىلار تۆۋەن تەبىئەتتە بىر نەچچە خىل قاراشتا بولماقتا. بىرىنچى خىلدىكى كۆز قاراشتىكىلەر موغول ئوتتۇرا ئەسردە «موگول»، «ماغول»، «جېتى»، «چېتى»، «چات» دەپ ئاتالغان. ئۇلار يەتتە بىلەن تەڭرىتاغ بويلىرىدىكى قەدىمكى تۈركى قەبىلىلەرنىڭ بىرلەشكەن ئىتتىپاقى، ئىسلام دىنىغا ئىشىنىدىغان، تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان قەبىلىلەر، ئۇلارنىڭ مۇڭغۇللار بىلەن ھېچ قانداق چېتىشلىقى يوق، دېيىشمەكتە. ئىككىنچى خىلدىكى قاراشتىكىلەر، موغوللار تەركىبىدە يەتتە بىلەن تەڭرىتاغ بويلىرىدا ياشايدىغان قەدىمكى يەرلىك تۈركى قەبىلىلەر 14- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا سىرتتىن كېلىپ سىڭىپ كەتكەن، تۈرك ۋە موڭغۇل قەبىلىلىرى (دۇلان، قانلى، بارىن، بۇلغاچ) قاتارلىقلار بار، شۇڭا موڭغۇللارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، دەپ قارىماقتا. ئۈچىنچى خىلدىكى كۆز قاراشتىكىلەر موڭغۇللار موڭغۇلىستاندا ياشايدىغان تاتارلار، نايمانلار، كېرىتلەر، مەركىتلەر بولۇپ، ئۆزلىرىنى «تاتارلار» دەپ ئاتايدىغان چىڭگىزخان

موڭغۇللىرى، دەپ قارىماقتا. موغولىستان دېگەن يەر نامىنىڭ دائىرىسىمۇ تۈرلۈك ئوقۇملار بىلەن ئىپادىلەنمەكتە. مەسىلەن، بەزى تەتقىقاتچىلار 14- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چاغاتاي دۆلىتى يوقالغاندىن كېيىن، 15- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 16- ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە جەنۇبىي شەرقىي قازاقىستان بىلەن قىرغىزىستان زېمىنىدە مۇستەقىل بولۇپ قۇرۇلغان فېئودال موغول دۆلىتىدۇر، ماۋەرا ئۆننەھرنىڭ غەربىي قىسمىدا ئەمىر تېمىر دۆلىتى، شەرقىي قىسمىدا موغولىستان پەيدا بولغان. بۇ يەردىكى تۈركى قەبىلىلەر ۋە تۈركلەشكەن موڭغۇللار 1348- يىلى چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان توغۇلۇق تېمۇرنى ئۆزلىرىگە خان قىلىپ سايلىغان. موغولىستاننىڭ ئوتتۇرا قىسمى يەتتە بىلەن ھازىرقى قىرغىزىستان بولغان، دەپ قارىماقتا، ئىككىنچى خىلدىكى كۆز قاراشتىكىلەر موغولىستاننىڭ شەرقىي تەرىپى قالماقلار يېرى بىلەن تۇتاش بولۇپ، يارسىكۆل، ئېمپىل، ئېرتىشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، غەربتە تۈركىستان (جىمكەنت) ۋە تاشكەنت بىلەن جەنۇبتا پەرغانە، قەشقەرىيە، ئاقسۇ، چاللىش ۋە تۇرپان بىلەن چېگرىداش بولغان دەپ قارىماقتا. ئۈچىنچى خىلدىكىلەر موڭغۇلىيە زېمىنىنى موغولىستان دەپ قارىماقتا.

شۇڭا، موغول ۋە موغولىستان ئوقۇمى توغرىسىدا يەنىمۇ چوڭقۇر ئىزدىنىپ تەتقىق قىلىپ، بىر قەدەر ئىشەنچلىك ئىلمىي ھۆكۈم چىقىرىشقا توغرا كېلىدۇ. (6)

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمىي قاراسۆك مەدەنىيىتى توغرىسىدا

غەيرەتجان ئوسمان

قارمىقى، بېلىق تورى، بېلىق سانجىقۇچ (ئارا) ئات قوشۇلغان ھارۋا سۈرىتى، ساپالدىن ياسالغان بۇيۇملار ۋە باشقا نەرسىلەر بار. بولۇپمۇ قارا سۆك دەۋرىدە ھارۋىلارنىڭ ئىجاد قىلىنغانلىقى ناھايىتى ئەھمىيەتلىك ئىش ھېسابلىنىدۇ.

جەنۇبىي سېپىرىيىدىكى قارا سۆك مەدەنىيىتىنىڭ كېلىش مەنبەسى توغرىسىدا، ستالىن دەۋرىدە سوۋېت ئىتتىپاقىدا نەشر قىلىنغان «دۇنيا ئومۇمىي تارىخى» دېگەن كىتابنىڭ 1-تومىدا بۇلارنىڭ سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالىدىكى رايونلاردىن قىزىۋېلىنغان ئارخىئولوگىيىلىك بۇيۇملار بىلەن ئوخشاشلىقى تىلغا ئېلىنغان ھەم مۇنۇلار ئەسكەرتىلگەن: «قارا سۆك تىپىدىكى مەدەنىي يادىكارلىقلارنى رايونلارغا ئاساسەن بۆلۈپ تەتقىق قىلىشقا بولىدۇ. بايقال كۆلى ئەتراپىدىكى رايونلار، مېنوسىنىكى ئويمانلىقى، ئالتاي، قازاقىستان، جۇڭگو-نىڭ تارىخىي ھۇججەتلىرىدىكى خاتىرىگە قارىغاندا ئەسلىدە بۇ يەردە جۇڭگونىڭ شىمالىدا خەنزۇلار بىلەن خوشنا بولغان دېڭىزلىقلار ياشىغان بولۇپ، دەل يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەن يەرلەرگە تارقىلىپ ئولتۇراقلاشقان»، سوۋېت پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئاكىدىسىكى سى ب جىرشىلوپ ئۆز ۋاقتىدا مۇنداق دېگەن: «ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە قارا سۆك

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە ئوخشىمىغان جۇغراپىيىلىك جايلاردا ياشاپ، بەلگىلىك ئىسىزلارنى، ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت يادامىلىرىنى قالدۇرۇپ كەتكەن، بۈيۈك قارا سۆك مەدەنىيىتى مانا مۇشۇ خىل مەدەنىيەت تەركىبىنىڭ بىر قىسمى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇلۇغ ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىدىن كېيىن سوۋېت ئارخېئولوگىيە خادىملىرى جەنۇبىي سېپىرىيىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى دېڭىزلىقلار پائالىيەت ئېلىپ بارغان جايلاردا كەڭ كۆلەملىك ئارخېئولوگىيىلىك قېتىرىش ئېلىپ بارغان. ئارخېئولوگلار مىلادىدىن بۇرۇنقى 13-ئەسىردىن مىلادىدىن بۇرۇنقى ئەسەرلەرگە مەنسۇپ بولغان قەدىمكى ھاھلار ۋە قەۋىملەردىن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە كۆپلىگەن مىس قوراللار ۋە ساپال بۇيۇملارنى قېزىپ چىقاردى. بۇلارنىڭ ئىچىدە مىلادىدىن بۇرۇنقى 5000-يىللاردىن مىلادىدىن بۇرۇنقى 1000-يىللارنىڭ دەسلەپكى تەئەللۇق نەرسىلەر-مۇ بار. بۇ خىل ئالاھىدە مىس قوراللار مەدەنىيىتىگە ئائىت بۇيۇملار ئەڭ بۇرۇن مېنوسىنىكىغا يېقىن سۆك دەرياسىنىڭ بويىدىن تېپىلغانلىقى ئۈچۈن شۇ قېرىنداشلىقى ئوخشاش تىپقا كىرىدىغان مەدەنىيەتنىڭ ھەممىسىگە «قارا سۆك مەدەنىيىتى» دەپ نام بېرىلگەن.

جەنۇبىي سېپىرىيىدىكى قارا سۆك مەدەنىيىتىگە باغلىق بۇيۇملاردىن مىس، پىسچاق، مىستىن ياسالغان جەك پالتىسى، نەيزە، ساپال خۇمرا، ساپال تاۋاق، ئاشتىن ياسالغان ئەسۋابلار، سۆگەك ئەسۋابلار، ۋاشاق، ئوقيا، بېلىق

يىللار ۋە ۋەقەلەر

تىمكى مىس قوراللىرى، ساپال بۇيۇملار ۋە زىبۇ -
 زىننەت سەنئىتى سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىما-
 لىدىكى ئەشۇ رايونلار (ئوردوس - سۈيۈۋەن رايونى
 رايونلىرى) دىكى نەرسىلەر بىلەن ناھايىتى يېقىن.
 دېڭىزلىرىنىڭ قارا سۆڭ مەدەنىيىتىنىڭ
 جەنۇبىي سېپىلىدىكى تارىخىي ئورنى توغرى-
 سدا سىتالىن دەۋرىدە نەشر قىلىنغان سوۋېت
 پەنلەر ئاكادېمىيىسى بىلەن موڭغۇلىيە خەلق
 جۇمھۇرىيىتى ئىلىم - پەن كومىتېتى بىرلىكتە
 تۈزگەن «موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ
 ئومۇمىي تارىخى» دېگەن كىتابتا تۆۋەندىكى-
 لەر يېزىلغان: «موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى
 چېگرىسى ئىچىدىن تېپىلغان بۇ خىل قەدىمقى
 بۇيۇملار جەنۇبىي سېپىرىيە قارا سۆڭ تىپىدى-
 كى قەدىمقى سېپىلىنىڭ شىمالىدىن قىزىۋېلىنغان
 نەرسىلەر بىلەنمۇ ئوخشاش، بۇ ناھايىتى زور
 تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە. قارا سۆڭ مەدەنى-
 يىتى داۋاملىشىۋاتقان مىلادىدىن بۇرۇنقى 8-
 ئەسىرلەر ئەتراپىدا ئۇنىڭ ئورنىنى بۇ يەر-
 لەردە تاڭار مەدەنىيىتى (مىنوسىسكىغا يېقىن
 يەنەي دەرياسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تاڭار
 ئارىلىنىڭ نامىدىن كەلگەن) ئالدى. تاڭار
 مەدەنىيىتى مىلادىدىن بۇرۇنقى 2-ئەسىرگىچە
 قىزىۋېلىنغان ماتېرىياللارغا قارى-
 ۋاندا تەخمىنەن تاڭار مەدەنىيىتىنىڭ ئوتتۇرا
 مەزگىللىرىدە (مىلادىدىن بۇرۇنقى 34-ئەسىرلەر)
 تۆمۈر قوراللىرى ئىشلىتىلگەن، ئاھالە ئاساسەن
 مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ يېزا ئىگىلىك بىلەن
 شۇغۇللانغان. قوشۇمچە چارۋىچىلىق مۇئەييەن
 سەۋىيىگە كۆتۈرۈلگەن، بولۇپمۇ قولانچىلىق
 يۈكسەلگەن.
 سوۋېت تارىخىي ئورگانلىرى يۇقىرىدا بايان
 قىلىنغان قارا سۆڭ مەدەنىيىتى ياكى تاڭار
 مەدەنىيىتىنى خەنزۇ تارىخىي ھۆججەتلىرىدە
 «دېڭىزلىك» دەپ خاتىرىلەنگەن كىشىلەرنىڭ دەپ

ھېسابلايدۇ. خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلەرگە
 قارىغاندا مىلادىدىن ناھايىتى بۇرۇن، ئۇيغۇر-
 لارنىڭ ئەجدادى دېڭىزلىك خۇاڭخې دەرياسى-
 نىڭ شىمالىي تەرەپلىرىدە پائالىيەت كېلىپ
 بارغان. ئۇلار دەۋرگە ئەگىشىپ خىلمۇخىل ناملار
 بىلەن ئاتالغان. تاڭ سۇلالىسىدىكىلەر ئۇلارنى
 گۇيىفاڭلار دەپ ئاتىغان، گۇيىفاڭلار شاڭ سۇلالىسى
 (تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇنقى 16-ئەسىردىن
 1066-يىلغىچە) بىلەن كۆپ چاغلاردا قوشنىدار-
 چىلىق، دوستلۇق مۇناسىۋەتتە بولغان. كېيىن-
 كى خەننامە، غەربىي چىياڭلار تەزكىرىسى، دە
 دۇدىك (شاڭ سۇلالىسىنىڭ گاۋزۇڭ خانى)...
 گۇيىفاڭلارغا جازا يۈرىشى قىلىپ، ئۈچ
 يىلدا ئاران مەغلۇپ قىلغان دېيىلگەن. دېمەك،
 بىر تەرەپتىن ئوتلۇق، زېمىن ئىسىزدەپ، يەنە
 بىر تەرەپتىن خوشنا ئەللەر بىلەن ئەپ بولماس-
 لىق تۈپەيلىدىن گۇيىفاڭ (دېڭىزلىك) لارنىڭ بىر
 قىسمى شاڭ، جۇ دەۋرلىرىدە شىمالغا جۈملىدىن
 ئالتاي، يەنەي، ئورال تەرەپلەرگە سۈرۈلگەن.
 دېمەك، مانا مۇشۇ يۆتكەلگەن دېڭىزلىك يەنەي
 ساھىلى ۋە باشقا تەرەپلەردە بۈيۈك قارا سۆڭ
 مەدەنىيىتى ۋە تاڭار مەدەنىيىتىنى ياراتقان.

4 - ساندىكى «مالچى يىگىت نېمە دەپ
 جاۋاب بەردى؟» نىڭ جاۋابى
 مالچى يىگىت ئەدەب بىلەن پادىشاھقا
 تازىم قىلىپ تۇرۇپ، دەۋرە تىلىك پادىشا-
 ھم، ئورنىدىن مىدىرلىماي تۇرۇپ ئۆزلى-
 رىگە پەرمان چۈشۈرەلەيدىغان كىشى، پەقەت
 ئۆزلىرىنىڭ ئوغۇللىرى بولۇپ، ئۇ بىر
 ئورنىدا مىدىرلىماي تۇرۇپ ئۆزلىرىنى
 دېگىنىنى بېجىرىشكە پەرمان چۈشۈرەلەيدۇ.
 دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. بۇجاۋا بىتن پادىشاھمۇ،
 باشقىلارمۇ رازى بولۇپتۇ.
 ئەكرەم مەتتۇرسۇن

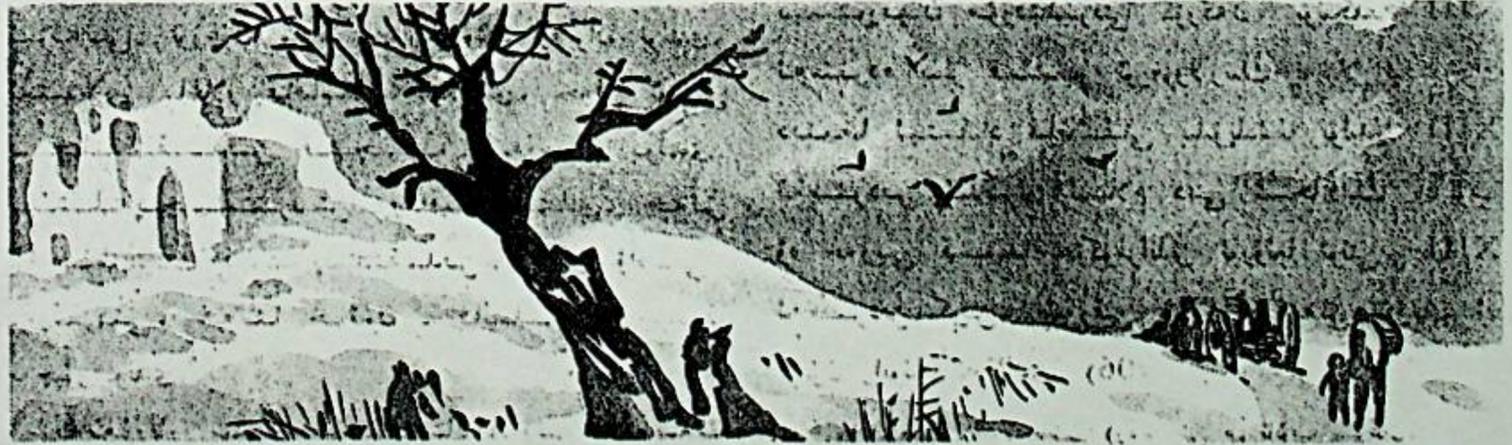
قاراقتان خانلىقى ۋە موڭغۇللار خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار

ئابلەت ئوردۇن

مىلادى 907 - يىلى مەملىكىتىمىزنىڭ شەرقىي شىمال ئۈچ ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي تەرەپلىرىدە لياۋتەيزۇ (يالىۇغ ئاباۋجى) تەرىپىدىن قۇرۇلغان قتان خانلىقى (خەنزۇچە تارىخنامىلەردە لياۋ سۇلالىسى دەپ ئاتىلىدۇ) 1125 - يىلىغا كەلگەندە جۇرچىتلار (مانجۇلارنىڭ ئەجدادلىرى) تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىندى. بىر قىسىم قتانلار خان جەمەتىدىن ياللىغ ئاشىنىڭ باشچىلىقىدا غەربكە قاچتى، ئۇلار قوجۇ (ئىدىقۇت) تىن ئۆتۈپ بالاساغۇنغا بېرىپ، قاراخانلار سۇلالىسىنى مەغلۇپ قىلىپ، قاراقتان (خەنزۇچە تارىخنامىلەردە غەربىي كىدان خانلىقى ياكى غەربىي لياۋ سۇلالىسى دەپ ئاتىلىدۇ) خانلىقىنى قۇردى. شۇنىڭ بىلەن، ئەسلىدىكى قاراخانلارنىڭ پۇقرالىرى قاراقتانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئۆتتى. قوجۇ ئۇيغۇر خانلىقىمۇ قاراقتان خانلىقىنىڭ بېقىندىسىغا ئايلىنىپ قالدى. قاراقتان ھۆكۈمرانى ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي، ھەربىي ئىشلىرىغا، باج - سېلىق تاپشۇرۇشىغا نازارەت قىلىشقا شاۋكېمنى قوجۇدا دائىم تۇرۇشقا ئەۋەتتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئۇيغۇرلار قىتان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قاتمۇقات زۇلۇمىغا ئۇچراپ، تۇرمۇشى ئىنتايىن قىيىنلاشتى.

1204 - يىلى يېڭىدىن قۇدرەت تاپقان موڭغۇل قەبىلىلىرى ئالتۇنتاغ (ئالتاي تېغى) ئەتراپلىرىدا ئايماق

قەبىلىسىنى مەغلۇپ قىلدى، ئايماقلارنىڭ كۈنخاننىڭ ئوغلى كۈچلۈك قاراقتانغا قېچىپ كەلدى ۋە ئۇزۇن ئۆتمەي خانلىق تەختىنى تارتىۋالدى. دوسسون يازغان «موڭغۇل تارىخى» نىڭ 1 - جىلىددا ئېيتىلىشىچە، كۈچلۈك تەختكە چىققاندىن كېيىن، قەشقەر، خوتەن خەلقى ئۇنىڭغا قارشى چىققانلىقى ئۈچۈن، تو، خەلقنىڭ قارشىلىقىنى قانلىق باستۇرۇپلا قالماي، بەلكى ئۇيغۇرلاردىن ئۈچ ئېلىشقا كىرىشكەن، زۇلۇمنى تېخىمۇ كۈچەيتكەن، ئۇيغۇرلارنى قىتانچە كېسىم - كېچەك كېسىشكە زورلىغان، ئىسلام دىنىدىكىلەرنى چەتكە قاققان، ئۇلارنى قىرغىن قىلغان. شۇڭا، ئۇلار قاراقتان خانلىقىنىڭ قاتمۇقات زۇلۇمىغا چىدماي، يېڭىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان، موڭغۇللارنىڭ غەربىي قتان ھۆكۈمرانلىقىنى قوغلاپ چىقىرىپ، ئۆزلىرىنى قۇللۇقتىن نازاد قىلىشنى ئۈمىد قىلىشقان، پېرسىيەلىك (ئىرانلىق) ئاتاقلىق تارىخشۇناس «تارىخى جاھان گۇشاى» («دۇنيانى بويسۇندۇرغۇچىنىڭ تارىخى» ناملىق كىتابىدا بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «شۇ چاغدىكى ئىدىقۇتنىڭ ئىسمى بارچۇق دەپ ئاتىلاتتى. قاراقتانلارنىڭ پادىشاھى ماۋراتۇننە ھەر (ئامودەرياسى بىلەن سىر دەرياسى ئارىلىقىدىكى جايلار) ۋە تۈرك يۇرتىنى ئىستېلا قىلغان يىلى ئەتىيازدا، بارچۇقمۇ تۈننىڭ بەيىت قىلدۇرۇش ئالدام خالىتىغا چۈشۈپ، ئولپان - سېلىق تاپشۇرۇشقا مەجبۇر بولدى، قاراقتانلارنىڭ پادىشاھى بىر شاھنا (تۈركلەردىكى باسقاق)، موڭغۇللاردىكى دارۇ - غاچقاتەك ئەمەل نامى) نى ئۇلارغا ئەۋەتتى. تۈننىڭ ئىسمى شاۋكېم دەپ ئاتىلاتتى. شاۋكېم ئۆز ئورنىنى مۇستەھكەم - لىۋالىغاندىن كېيىن، ئەيشى - ئىشرەت، كەيپى - ساپا

سۈرۈشكە باشلىدى. ئىدىقۇتنى ۋە ئونىڭ ئەمەلدارلىرىنى خالىغانچە خورلىدى، ئۇلارنىڭ مۇبارەك چۈمبەزدىلىرىنى يىرتىۋەتتى... چىڭگىزخاننىڭ قىستانلارنى بويسۇندۇرغانلىقى زەپەر ۋە ئىخەۋىرى ھەر تەرەپكە پۈر كەتتى. بۇ چاغدا ئىدىقۇت شاۋكېمنى قارا-خوجا شەھىرىدىكى بىر ئۆيگە قامسۇپلىپ، ئۆيىنى تۇرۇۋېتىش ھەققىدە يارلىق قىلدى...

«يۈەن سۇلالىسى تارىخى، بارچوق ئارتېكىن تەزكىرىسى»گە ئاساسلانغاندا، ئىدىقۇت - بارچوق ئارتېكىن سۇڭ سۇلالىسى-ئىكزۇڭ خانىنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 1209 - يىلى) شاۋكېمنى ئۆلتۈرگەن ھەمدە قاراقىستانلارغا ئۇرۇش ئېلان قىلغان، ئىدىقۇت يەنە چىڭگىزخانغا ئەلچى ئەۋەتىپ، بەيئەت قىلىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن، چىڭگىزخان بۇنىڭدىن ناھايىتى مەمنۇن بولۇپ، ئىدىقۇتنى 5-ئوغلۇم دەپ ئاتىغان ھەمدە قىزىنى ئىدىقۇتقا ياتلىق قىلغان. 1218 - يىلى موڭغۇللار ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلغاندا، تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلار موڭغۇل قوشۇنىغا ياردەملىككەن. قەشقەر، خوتەن قاتارلىق شەھەرلەر تۇرۇش قىلىنمايلا ئىشغال قىلىنغان.

موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىدا ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمىدى؛ موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى ئۇيغۇر فېئوداللار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋېلىپ، ئەمگەكچى خەلقنى داۋاملىق ئەزدى. بولۇپمۇ 1260-يىلىدىن كېيىن موڭغۇل خانلىرى ئوتتۇرىسىدا ھوقۇق تالىشىش بۇزغۇنىدىن ئېلىپ بېرىلغان 40 نەچچە يىللىق ئىچكى تۇرۇش ئۇيغۇر مېھنەتكە شىلەرنىڭ نامراتلىشىش جەريانىنى تېخىمۇ تېزلەتتى. تۇرغۇن شەھەرلەر تۇرۇشتا ۋەيران بولدى، ئېتىزلار، باغلار قاقاسلىققا ئايلاندى، خەلق تۇرۇش يېغىلىقىدىن قېچىپ شەرىپان بولدى. ئىشلەپچىقىرىش روناق تاپمىدى، خەلق تۇرمۇشىنىڭ قىيىنچىلىقىدىن ئۆي-ۋاقىنى، يەرلىرىنى، ھەتتا خوتۇن - بالىلىرىنى سېتىشقا مەجبۇر بولدى.

ئۇيغۇرلار سىياسىي، ئىقتىساد، ھەربىي، مەدەنىيەت

جەھەتلەردە موڭغۇللارغا زور تەسىر كۆرسەتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا يېزىق ئىجاد قىلىشىغا ياردەملىشىپ، موڭغۇللار خانلىق باشقۇرۇشتا، قوجۇ-ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئەمەلدارلىق تۈزۈمىدىن ۋە مەمۇرىي باشقۇرۇش تۈزۈمىدىن ئۆلگە ئالدى، موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى ئۇيغۇرلار ئىچىدىن چىققان تالانتلىق شەخسلەرنى خانلىقنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتىغا جەلپ قىلىپ، ئۇلارنى ئەتىۋارلاپ ئىشلەتتى. ئۇيغۇرلاردىن يېتىشىپ چىققان نۇرغۇن ئاناقلق سىياسىئونلار، ھەربىي سەركەردىلەر، مالىيە خادىملىرى موڭغۇل خانلىقىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ھۆكۈمرانلىقنى ئورنىتىش ۋە مۇستەھكەملىشىدە مۇھىم رول ئوينىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇرلار موڭغۇل قوشۇنىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا قاتارلىق جايلاردىكى ھەربىي يۈرۈشىگە قاتنىشىپ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەرگە تارقىتىپ.

موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنى، بۇددا دىنى، مانى دىنى ۋە نېستورىيان دىنىلىرىغا ئېتىقاد قىلغانىدى. مانى دىنى XIII ئەسىردىن كېيىن زەئىپلىشىشكە باشلىدى. بۇددا دىنى تۇرپان رايونىدا يەنىلا ئاساسلىق دىن بولۇپ، بەزى ئۇيغۇر بۇددىستلار يۈەن سۇلالىسى ئوردىسىدا بۇددا دىنىغا دائىر ئىشلارنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلار بولغانىدى. 1253 - يىلى فرانسىيلىك رۇبرۇك خاننىڭ يارىلىقى بىلەن قاراقرۇمغا بېرىش سەپىرىدە تۇرپاندىن ئۆتكەندە، قولدا قارا كىرىستىنى تۇتۇپ تۇرغان ئۇيغۇر نېستورىيان مۇرىتلىرىنى كۆرگەن، بۇنىڭدىن XIII ئەسىردە بىر قىسىم ئۇيغۇرلارنىڭ يەنىلا نېستورىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقىنى بىلۈپلىشقا بولىدۇ. XIII ئەسىردىن ئىلگىرى ئىسلام دىنى شىنجاڭنىڭ جەنۇب ۋە غەربىي قىسمىدا ھۆكۈمرانلىق ئورۇنغا ئوتتۇرا، XIII ئەسىردىن كېيىن، شەرقىي شىنجاڭغا يەنى تۇرپان ۋە قۇمۇل رايونىغا تارقالدى. (06)

(رەسىمى م. ئايۇپ سىزغان)

مىللەتلەر كېڭىشى

1991 - يىل

يانۋار

(سناق سان)

رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى پەزىنى ئازايتىش لازىم

لى گۈي

ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشلىك ئېچىۋېتىلگەن ئون يىلدىن بۇيان، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ناھايىتى تېز بولدى. لېكىن ئىچكىرى جايلارغا، دېڭىز بويىدىكى رايونلارغا سېلىشتۇرغاندا، پەرق داۋاملىق چوڭىيىپ بارماقتا. تۇرغۇن كىشىلەر بۇ ئەھۋالدىن تەشۋىشلەنمەكتە. پۈتۈن مەملىكەت زېمىنىنىڭ 64 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدىغان ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرى داۋاملىق قالاق ھالەتتە تۇرۇۋېرىدىغان بولسا، بۇ ھال پۈتۈن مەملىكەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئارقىغا سۈرۈشتۈرىدۇ.

مېنىڭچە، پەزىنى كىچىكلىتىش ئۈچۈن، تۆۋەندىكى تەدبىرلەرنى قوللىنىش زۆرۈر: بىرىنچى، دۆلەت ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ تەرەققىيات سىتراتېگىيىسىنى تۈزۈپ، بۇ جايلارنىڭ دۆلەتنىڭ ئىگىلىك تەرەققىياتى ئومۇمىي پىلانىدىكى ئورنىنى ئايدىڭلاشتۇرۇشى لازىم. ئىككىنچى، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىغا سېلىنىدىغان ئاساسىي

قۇرۇلۇش مەبلەغىنى كۆپەيتىپ، بۇ رايونلارنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا تۇيغۇن كېلىدىغان چوڭ ۋە ئوتتۇرا تىپتىكى سانائەت، قاتناش تۈرلىرىنى پىلانلىق ھالدا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئىقتىسادىي رايون قۇرۇش لازىم. ئۈچىنچى، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا پايدىلىق بولغان ئېتىبار بېرىش سىياسىتىنى بەلگىلەش لازىم. تۆتىنچى، تۈزەش جەريانىدا ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىغا پەزىلىتى مۇئامىلە قىلىش لازىم: بەشىنچى، گەۋدە يۈزەن ھەم گەۋدە يۈزەنگە قاراشلىق ئالاقىدار تارماقلار ئاپتونومىيە قانۇنىنى ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن، تەپسىلىي نىزام، بەلگىلىمىلەرنى تۈزۈپ چىقىشى لازىم.

ئەگەر يۇقىرىدا ئېيتىلغان تەدبىرلەر ھەقىقىي يولغا قويۇلسا رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى پەزىلىتى چوڭىيىپ كېتىشىنى توسقۇنلى، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىگىلىك تەرەققىياتىنى تېزلىتىشكە يول ئاچىدۇ. بۇمۇ يېڭى دەۋردىكى مىللەتلەر خىزمىتىنىڭ مۇھىم بىر ۋەزىپىسىدۇر.

چېگرا سودىسىنىڭ

ئومۇمىي پىرىنسىپى

چېگرا سودىسىنىڭ ئومۇمىي پىرىنسىپى: تېخىمۇ دادىل بولۇش، قەدەمنى تېخىمۇ چوڭراق تاشلاش. بۇ پىرىنسىپنى كونكرېت ئىجرا قىلغاندا تۆۋەندىكى بىر نەچچە نۇقتىغا دىققەت قىلىش لازىم: (1) دۆلەتنىڭ پىلانىغا تەسىر يەتكۈزمەسلىك، دۆلەت بىر تۇتاش ئالىدىغان - ساتىدىغان تاۋار تۈرلىرىگە ۋە تاۋار مىقدارىغا تەسىر يەتكۈزمەسلىك؛ (2) دۆلەت پىلانى ۋە خەلق تۇرمۇشىغا تەسىر يەتكۈزمەسلىك، ئازغىنە تاۋارنى ئالماشتۇرۇشنى دەپ تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنى ئۆزگەرتىپ قويماستىن؛ (3) سىرت بىلەن ھەر تەرەپلىمە ئالاقە قىلىش، پايدىنى سىرتقا چىقىرىۋەتمەسلىك، باراۋەر-لىكتە ئۆز ئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پىرىنسىپىغا ئەمەل قىلىش، قويۇۋەتكەن ۋە جانلاندىرغاندا باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش، ماسلاشتۇرۇش ئاپپاراتى تەسىس قىلىش؛ (4) مەھسۇلاتلارنى دەسلەپكى ھالىتىدەلا ئېكسپورت قىلىش بىلەن قانائەتلىنىپ قالماي، پىششىقلاپ ئىشلەپ قىممىتىنى ئاشۇرۇش، ئىچكى جايلار بىلەن بىرلىشىپ ئېكسپورت قۇرۇلمىسىنى پەيدىنپەي تەكشۈرۈش؛ (5) تاشقى سودىنى راۋاجلاندۇرۇشتا مەركەزدىن پۇل ئېلىشقا، تاشقى پروۋوت ئېلىشقا تايىنىۋالماستىن، چېگرا سودىسىنى يولغا قويۇش - ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرى بىلەن دېڭىز بويىدىكى ئىلغار رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى پەزىنى ئازايتىشقا پايدىلىق.

غەربىي ئاسىيا رايونىدىكى ئۇيغۇر قېرىنداشلار ھەققىدە مەلۇمات

ئەنۋەر سالى

شۇغۇللىنىشىغا، سەئۇدى ئەرەبىستانلىقلار بەھرىمەن بولىدىغان ھەقسىز داۋالنىش، سۇ، توك پۇلى تۆلىمەسلىك، پەرزەنتلىرى ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن ئوقۇش قاتارلىق تەمىناتلاردىن بەھرىمەن بولۇشىغا يول قويغان.

غەربىي ئاسىيادا ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۆزلىرى تۇرۇۋاتقان دۆلەتلەر تەۋەلىكىگە ئۆتكەن. ئاز ساندىكىلىرى جۇڭگو تەۋەلىكىنى ساقلاپ قالغان (بەزىلىرىدە تەيۋەن پاسپورتى بار). ئۇلار غەربىي ئاسىيادىكى شەھەرلەردە نىسبىي ھالدا توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، مەسىلەن: سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ جىددە شەھىرىدە ئۇيغۇرلار «بۇخارا كوچىسى» دېگەن كوچىدا ئولتۇراقلاشقان، تۈركىيىنىڭ ئىستامبۇل شەھىرىدە جۇڭگوچىلۇق ئۇيغۇر مۇھاجىرلار ۋە ئۇيغۇرلار، ئاساسەن، «ئاقساراي كوچىسى» بىلەن «سايئۇنۇرى كوچىسى» دا بىر قەدەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان.

بۇ دۆلەتلەردە ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلار، ئاساسەن، سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بەزىلىرى تېرىدىن ئىشلەنگەن ماللار، تاۋار - دۇردۇن، گىلەم ساتىدۇ، بەزىلىرى دۇكان، ساتراچخانا، ئاشخانا، ساراي ئاچىدۇ. بەزىلىرى سۇلياۋ (يالتىراق) زاۋۇتى، كۆن - خۇرۇم زاۋۇتى قۇرغان، يەنە نېفىت توشۇش، ئۆي - يەر تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارمۇ بار، ئۇنىڭدىن تاشقىرى، بىر قىسىم ئۇيغۇرلار كەسپىي دىنىي خادىم، ئېتىزنىر، ئوقۇتقۇچى، دىكتور، ئايرودرۇم تۈۋەنچىسى، ھۆكۈمەت تارماقلىرىنىڭ خىزمەتچىسى بولۇپ ئىشلەيدۇ. ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى خېلى باياشات، بەزىلىرىنىڭ جەمئىيەتتە مۇئەييەن ئورنى بار.

ھازىر غەربىي ئاسىيا رايونىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان جۇڭگوچىلۇق ئۇيغۇر مۇھاجىرلار ۋە چەت ئەل تەۋەلىكىدىكى ئۇيغۇرلار تەخمىنەن 50 مىڭغا يېتىدۇ. ئۇلار، ئاساسەن، سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ تائىف، مەككە، مەدەنە، جىددە، خۇفۇۋ ۋە رىياد دېگەن جايلارىدا، تۈركىيىنىڭ ئىستامبۇل، ئەنقەرە ۋە ئىزمىر شەھەرلىرىگە، پاكىستاننىڭ ئىسلامئاباد، راۋالپىندى، لاھور، كاراچى، بالتىت ۋە گىلىگىت دېگەن جايلارىغا ھەم ئافغانىستان، كۇۋەيت، ئىئوردانىيە، يەمەن، غەربىي گېرمانىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە تارقالغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي ئاسىياغا بېرىش تارىخى خەن، تاڭ دەۋرلىرىدىلا باشلانغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى يېقىنقى زاماندا كۆچۈپ بارغان. ئۇلارنىڭ كۆچۈپ بېرىشى، ئاساسەن، چەت ئەلگە چىقىپ سودىگەرلىك قىلىش، ھەج - تاۋاپ قىلىش ياكى سىياسىي سەۋەبلەر، تۇرۇش قالايمىقانچىلىقى سەۋەبىدىن بولغان.

غەربىي ئاسىيا رايونىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئۇيغۇرلار ۋە جۇڭگوچىلۇق ئۇيغۇر مۇھاجىرلار ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شانلىق مەدەنىيىتىنى ئۆزلىرى ئولتۇراقلاشقان ئەللەرگە ئېلىپ بارغان. ئۇلار شۇ جايلاردىكى خەلقلەر بىلەن ئىناق تۇتۇپ، ئۆزلىرى تۇرۇۋاتقان دۆلەتلەرنى گۈللەندۈرۈش يولىدا تۆھپە قوشقان ھەم قوشماقتا. مۇھاجىرلار ئولتۇراقلاشقان دۆلەتلەرنىڭ ھۆكۈمەتلىرى ۋە خەلقلەرىمۇ جۇڭگوچىلۇق ئۇيغۇر مۇھاجىرلارغا ۋە ئۇيغۇرلارغا ناھايىتى ئىشەنگەن، پاكىستان، تۈركىيەلەر ئۇلارغا ئېتىبار بىلەن مۇئامىلە قىلغان. سەئۇدى ئەرەبىستانى ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلارنىڭ سودا - سېتىق بىلەن

قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئورنى

ھەببۇللا ئېلى

ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىغا ئائىت مەنبەلەر ناھايىتى مول. خۇسۇسەن رۇس شەرقشۇناسى، پروفېسسور ك. ئا. بوروفكوۋ ئەسەرلىرى پروفېسسور رادلوڧ، مالوف، برنشتام، بارتولدلارنىڭ ئەسەرلىرىگە ئوخشاشلا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇلارنىڭ بىزگە بەرگەن مەلۇماتلىرىدىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلار يۇقىرى مەدەنىيەتكە ئىگە قەدىمىي شەرق خەلقلەردىن بىرى بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىي تۇرمۇش تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن.

ئۇيغۇرلار مىلادى 8 - ئەسىردە تۇرخۇن دەرياسى ۋادىسىدا كۆچكۈن دۆلەت قۇرغان. 9 - ئەسىردە بولسا ھازىرقى گەننەننىڭ شىمالىدا ۋە تۇرپان، قەشقەرلەردە دۆلەت قۇرغان، لېكىن بۇ دۆلەتلەر ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ 12 ، 13 - ئەسىرلەردە كىدانلار ۋە چىڭگىزخان قوشۇنى تەرىپىدىن ئىستىلا قىلىنغان.

شىنجاڭ قەدىمكى زاماندا مەدەنىيىتى تەرەققىي تاپقان ئەللەردىن ھېسابلىناتتى. مىلادىدىن بىر قانچە ئەسىر ئىلگىرى شىنجاڭدا تېرىقچىلىق، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلىرى راۋاج تاپقان ۋە ئاۋات شەھەرلەر بولغان. 8 - ئەسىردىكى ئىسلام مەدەنىيىتى ئوتتۇرا-ئاسىيا خەلقلەرنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇرلار بىلەن باشقا خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى يېقىنلاشتۇرغان. لېكىن ئۇيغۇرلار قانداق ھاكىمىيەت ئاستىدا بولمىسۇن، ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئادەتلىرىنى ساقلاپ كەلگەن. پەرغانە ئويمانلىقىدىكى ئەڭ قەدىمىي يەرلىك خەلق — سوغدىلاردىن قوبۇل قىلغان ئېلىپبەسىنى قوللىنىۋەرگەن.

ئىسلام شارائىتىدا، بولۇپمۇ قاراخانىلار دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلىدىكى يېزىقى ئاستا - ئاستا چەتكە قېقىلىپ، ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى بارلىققا كەلگەن. بۇ دەۋرلەردە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كۆپلىگەن يەرلىرىگە يېتىپ بارغان. قەشقەر شەھىرى ئەڭ مۇھىم مەدەنىيەت ۋە ئىلمىي مەركەزلەرنىڭ بىرىگە ئايلانغان. شۇ دەۋردە «قۇتادغۇ بىلىك» ۋە «دىۋان لۇغەت تۈرك» دەك مەشھۇر ئەسەرلەرنىڭ دۇنياغا كەلگەنلىكى بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ.

«دىۋان لۇغەت تۈرك» نىڭ مۇئەللىپى مەشھۇر تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرى ئۆز ئەسىرىدە: «ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى تازا تۈرك تىلىدۇر. ئۇلارنىڭ ئۆزئارا قوللىنىدىغان 24 ھەرپتىن ئىبارەت يېزىقى بار» دەپ يازغان ۋە قەشقەر تىلىنى: «خاقان مەلىكىلىرىنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ شاگىرتلىرىنىڭ ئەڭ چىرايلىق تىلى» ھېسابلىغان.

قاراخانىلار دۆلىتى يىمىرىلگەندىن كېيىنمۇ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەسىرى ھېچقانچە تۆۋەنلەشمىگەن، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەسىرى يەرلىك ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ تىللىرىدىن خېلى چوڭ ئورۇن ئالغان. بۇنى ئەھمەد يۈگنەكىنىڭ «ئەتەبەتۇل ھەقايق» دېگەن ئەسىرىدىن ياكى ئەھمەد بەسەۋى ۋە ئۇنىڭ شاگىرتلىرىنىڭ شېئىرلىرىدىن كۆرۈش مۇمكىن.

ئۇيغۇرلار چىڭگىزخان ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىمۇ يەنىلا چوڭ بىر مەدەنىي كۈچ بولۇپ تۇرۇۋەرگەن. قەدىمكى ئۇيغۇر ئېلىپبەسى مەلۇم دەرىجىدە ئىسلاھ

قىلىنىپ موڭغۇللار تەرىپىدىن ئۆزلەشتۈرۈلگەن. ئۇيغۇر تىلىدا ئىشلىتىپ كېلىنگەن ئۇرغۇن سۆزلەر موڭغۇل تىلىغا سىڭىپ كىرگەن. 13 - ئەسىردە ئۆتكەن ئىران تارىخچىسى جۇۋەينى «تارىخى جاھانگۈشەي» دېگەن ئەسىرىدە: «ھەممە ئادەم ئىلىم - پەن بىلەن مەشغۇل بولۇشنىڭ ئورنىغا ئۇيغۇر تىلى ھەم يېزىقى بىلەن مەشغۇل بولۇپ كېتىپ بارىدۇ» دەپ قەيت قىلغان.

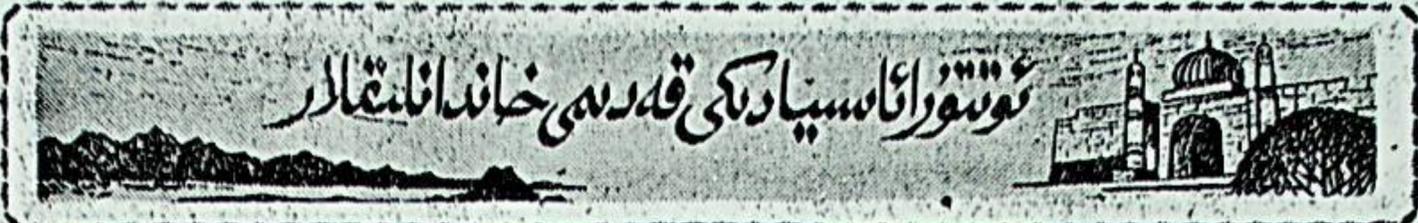
موڭغۇل ھاكىمىيىتى ئوردىلىرىدا ئۇيغۇرلاردىن چىققان مۇئەللىم، يازغۇچى ۋە خەتاتلار ئىشلىگەن. بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر يېزىقى «چاغاتاي يېزىقى» دەپ ئاتىلىدۇ. شەرىپىدىن ئىپەزدى (ۋاپاتى 1454 - يىلى) نىڭ «زۇبىدە تۆل ئەسەر» ناملىق كىتابى، ئابدۇللا بىن مۇھەممەد بىن ئەلى نەسرۇللانىڭ «تارىخى خانى» دېگەن شېئىرىي ئەسىرى مۇشۇ يېزىقتا يېزىلغان. «زۇبىدە تۆل ئەسەر» دە: «تارىخى خانىدۇركى ئۇيغۇر باخشىلارى تۇنى ئۇيغۇر خېتى بىلەن پۈتۈپ تۇرلار ...» دەپ يېزىلغان. 15 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى قىسقا ۋاقت ئىچىدە يەنى 1432 - يىلدىن 1437 - يىلىغىچە پەقەت ھىراتنىڭ ئۆزىدىلا ئۇيغۇر پۈتۈكچىلىرى تەرىپىدىن ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن بىر قاتار ئەسەرلەر كۆچۈرۈلگەن. مەسىلەن، «بەختىيارنامە»، «تەزكىرە ئى ئەۋلىيا»، «مىراجنامە» ۋە بۇندىن باشقا ئابدۇرازاق باخشى تەشەببۇسى بىلەن كۆچۈرۈلگەن «قۇتادغۇ بىلىك» ... قاتارلىقلار. 1432 - يىلى ھىراتنىڭ لەشكەر بېشى شاخرۇخ مىرزا ئۈچۈن ئۇيغۇر باخشىسى باقۇر مەنسۇر تۈرك تىلىدىكى شېئىرىي ھەم دىنىي ئەسەرلەر مەجمۇئەسىنى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈپ چىققان، يەنە 14 - ئەسىردە ياشىغان تۇلۇغ شائىر خارەزمنىڭ ئاتاقلىق ئەسىرى — «مۇھەببەتنامە» مۇ ئۇيغۇر ئېلىپبەسىدە كۆچۈرۈلگەن.

ئالتۇن ئوردىدا خانلىرىنىڭ، تۆمۈر نەسىللىرىنىڭ، خۇسۇسەن زاھىرىدىن مۇھەممەد بابۇرنىڭ دادىسى تۆمەر مىرزا شەيخنىڭ ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان يارلىقلىرى تارىخقا مەلۇم. قانداقلا بولمىسۇن، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئوتتۇرا ئاسىيا، زاكاۋكازىيە ۋە كىچىك ئاسىيانىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى تۈرك ئەدەبىي تىللىرىنىڭ

تۈزۈلۈشىگە زور تەسىر كۆرسەتكەن. 15 — 16 - ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا مەيدانغا كەلگەن ئەدەبىي ئەسەرلەر — رابغۇزنىڭ «قىسسائىل ئەنبىيا» سى ۋە تەرجىمە - شەرھى كىتابلار قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەسىرى بىلەن يېزىلغان. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى تۈرك ئەدەبىي تىللىرى ئىچىدە ئەڭ ئىپتىدائى تىل بولغانلىقتىن، تۆمۈر دەۋرىدىكى ئاناىي، سەككاكى، لۇنپى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا شائىرلارنىڭ شېئىرىيەت تىللىرىنىڭ تۈزۈلۈشىگە ئالاھىدە تەسىرى بولغان. تۇلۇغ شائىر ئەلىشىر ناۋائى: «سەككاكى ۋە لۇنپىلار ئۇيغۇرچە پاساھەت - لىك سۆز تۈزۈشكە ئوستا شائىرلار» دەپ كۆرسەتكەن.

ئوسمانلى تۈرك تىلى بىلەن ئەزەربەيجان تىلىنىڭ دەسلەپكى تۈزۈلۈش دەۋرىدە ئۇلارنىڭ يازغۇچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ يازغان ئەسەرلىرىدە قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى شەكىللىرىنى قوللانغان. قەدىمكى ئىران داستانلىرىنىڭ قەھرىمانلىرى ئافراسىياپ ۋە رۇستەملەر يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» نىدەمۇ بار. ئۇنىڭ ئۇسلۇبى ۋە بەدىئىي تۈزۈلۈشى فەردەۋسنىڭ مەشھۇر «شاھنامە» سىگە ئوخششسا، مەزمۇنى ئىراننىڭ مەشھۇر «قابۇسنامە» سىگە ئوخشايدۇ.

شىنجاڭنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى ئوتتۇرا ئاسىيا مىقياسىدا بىر لىنىيە بويىچە تەرەققىي قىلىپ كەلگەن مەدەنىيەتتۇر. قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا يازغۇچىلىرى ئارىسىدا ئۇيغۇر يازغۇچىلىرىمۇ خېلى سالماقنى ئىگىلەيدۇ. پەرغانىدە ياشىغان قەشقەر شائىرىسى مۇترىبە تۈز زامانىسىدا مەشھۇر ئىدى. ناۋائى دەۋرىدە ھىرات شائىرلىرى ئارىسىدىمۇ قەشقەردە تۇغۇلغان شائىرلار بولغان. 19 - ئەسىردە (قوقان خانى ئۆمەرخان دەۋرىدە) قوقان شائىرلىرى نەشىر قىلدۇرغان «مەجمۇئە تۇ شۇئەرا» دىۋانىدا شېئىرلىرى يېزىلغان قەشقەر شائىرى ھۈسەلەتنى ئۇچرىتىمىز. شۇنداقلا ناۋائى دەۋرىدىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى شائىرلارنىڭ، خۇسۇسەن ئۆزبەك خەلق شائىرلىرىنىڭ بىر مۇنچە ئەدەبىي ئەسەرلىرىمۇ شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا مۇئەييەن ئورۇن ئېلىپ كەلمەكتە. (0)

شەرق قۇربان

رومىيە ئىمپېرىيەسى؛ پىرۇسىيە ئىمپېرىيەسى؛ سۇلا، سى دەپمۇ ئاتىلىدۇ؛ مىلادىدىن ئىلگىرى 8- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، پارىس قەبىلىسىنىڭ باشلىقى كۇرۇس ئىراندىكى قەبىلىلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئىران ئىگەزلىكىدە پىرۇسىيە ئىمپېرىيەسىنى قۇرغان. كۇرۇسنىڭ ئوغلى كامبۇس تەختكە چىققاندىن كېيىن، پىرۇسىيە ئىمپېرىيەسى كېڭەيمەچلىك قىلىپ، دەسلەپتە مىسىرنى بويسۇندۇرغان، دارىياس 1 دەۋرىگە كەلگەندە (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 521 - 486 - يىللار) ئەرمەنىستان ئوتتۇرا ئاسىيا، ھىندى دەرياسىنىڭ شەرقىي قىسمى ۋە ياۋروپانىڭ فىراكىيە ئەتراپىنى بېسىۋالغان. مانا مۇشۇ دەۋر پىرۇسىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ ئالتۇن دەۋرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ دەۋردە پىرۇسىيە ئىمپېرىيەسى ئىل دەرياسىدىن ھىندى دەرياسىغىچە، تاشقى كاۋكازدىن پارىس قولتۇغىغىچە بولغان كەڭ رايونغا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، شەرقتىكى ئەڭ كۈچلۈك مەدەنىيەتنى تەرەققىي تاپقان ئىمپېرىيەگە ئايلانغان. بۇ ئىمپېرىيەنى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 330 - يىللىرى ماكېدونىيەنىڭ قوشۇنى تازىلاپ قىلغان.

پارتىيە خانىدانلىقى؛ پىرۇسىيە ئىمپېرىيەسى ھالاك بولغاندىن كېيىن، ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى خېلى بىر مەزگىلگىچە گىرىك ئىمپېرىيەسى ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا قالغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 8 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا كەلگەندە، شەرقىي ئىران تىلى (پەھلەۋى تىلى) دا بۆلۈشىدىغان كۆچمە چارۋىچى قەبىلى

لەر گىرىك ئىمپېرىيەسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، پارتىيە خانىدانلىقى (ئېلىمىز تارىخنامىلىرىدا «安息» دەپ ئاتالغان) نى قۇرغان. مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پارتىيە خانىدانلىقىنىڭ شەرقىي شىمالىي قىسمىدىكى چېگرىسى ئامۇ دەرياسى ۋە كېتسىفونغا كېڭەيگەن ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ چوڭ خانىدانلىققا ئايلانغان.

ساسانىلار سۇلالىسى؛ ساسانىلار سۇلالىسى يېڭى پىرۇسىيە ئىمپېرىيەسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مىلادى 224 - يىللىرى پارىس ساسان نەسەبىدىن كەلەرلىك ئارداسىر 1 پارتىيە خانىدانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، كېتسىفوننى پايتەخت قىلغان. قۇدرەتلىك ساسانىلار سۇلالىسى (مىلادى 226 - 642 - يىللار) نى قۇرغان. ئۇنىڭ تىرىشچانلىقى ئىران ۋە بۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، زەردۇشت دىنىنى دۆلەت دىنى قىلغان، بۇ سۇلالىنى 7 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئەرەپلەر ئاغدۇرۇپ تاشلىغان.

سامانىلار سۇلالىسى؛ ئەرەپلەر 7 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 9 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان. بۇ دەۋردە ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئەرەپ ئىستىلاسىغا قارشى ئۇزۇن مۇددەت كۈرەش قىلغان. 9 - ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرى

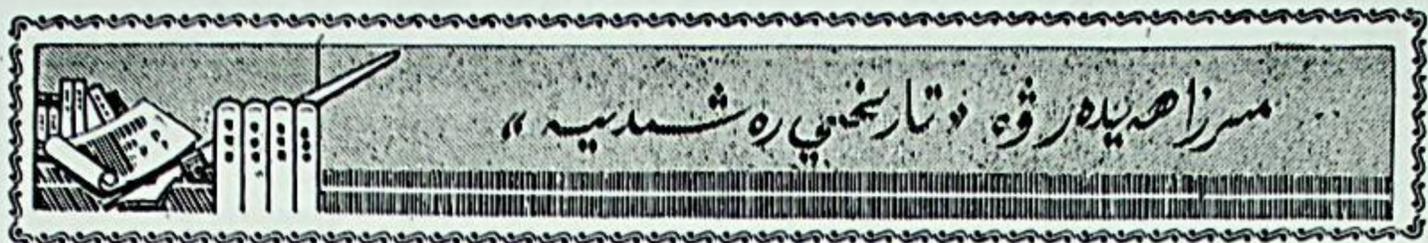
رىغا كەلگەندە، تاجىكلار ئىچىدىكى سامانى زاتلىرىدىن ئىسمايىل ئىبنى، ئەھمەت ئىبنى مەن سۇر ئىبنى سامانى خەلق ئاممىسىنىڭ قوللىشى بىلەن ئەرەپلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھۆكۈمرانلىق ھاكىمىيىتى - ماۋارە ئۈننەھرى زۇڭدۇلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، سامانىلار سۇلالىسى (874-999- يىللار) نى قۇرغان. سامانىلار سۇلالىسى ئەينى زامانلاردا شىمالدا كاسپىي دېڭىز، جەنۇبتا ھىندى دەرياسىنىڭ يۇقۇرى ئېقىنى، شەرقتە ئامۇ دەرياسى بىلەن سىر دەرياسىنىڭ يۇقۇرى ئېقىنى، غەربتە ئىچكى دېڭىزغىچە بولغان پۈتكۈل ئافغانىستانغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان. ئۇنىڭ پاي تەختى بۇخارا - ئەينى زامان ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ مەركىزى بولغان.

سامانىلار سۇلالىسى دەۋرى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىمۇ سەلتەنەتلىك دەۋر ھساپلىنىدۇ. چۈنكى ئۇ ئەۋزەل مەدەنىي مۇھىتنى بەرپا قىلغانلىقى ئۈچۈن ئەينى زاماندىكى مۇسۇلمان ئالىملىرى، يازغۇچى، شائىرلىرى ئۇنىڭ پايتەختى بۇخاراغا كېلىپ، پەن تەتقىقاتى ۋە ئەدەبىي ئەجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئەمەلىي ئەھۋالدىن قارىغاندا، سامانىلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى كۆپ جەھەتلەردە ياۋروپادىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتكەن. مەشھۇر ماتېماتىك ۋە ئاسترونومىيە ئەھمەت ئەل فەرغانى، پەيلاسۇپ ئەبۇ ناسىر فارابى قاتارلىق ئالىملارمۇ مۇشۇ دەۋرنىڭ ئادەملىرى ئىدى.

مىلادى 999- يىللىرى غەزنىۋى سۇلالىسى سامانىلار سۇلالىسىنى تارمار قىلغان. غەزنىۋىلەر سۇلالىسى: غەزنىۋىلەر سۇلالىسى (مىلادى 982 - 1186- يىللار) ئافغانىستاندا غەزنىۋىنى پايتەخت قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيا

تۈرك قەبىلىلىرى قۇرغان سۇلالە بولۇپ بۈگۈنكى ئافغانىستان، ئىراننىڭ شەرقىي، شىمالىي، خارەزىم ۋە ھىندى يېرىم ئارىلىنىڭ شىمالىي قىسمىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان. ئۇنىڭ سۇلتانى مەھمۇت غەزنىۋى ئىدى. مەھمۇت غەزنىۋى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە غەزنىۋىلەر سۇلالىسى تازا روناق تاپقان ئىدى. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، سۇلالە پارچىلىنىشقا يۈزلىنىپ، ئاخىرى سالجۇق تۈركلىرىگە يەم بولۇپ كەتكەن.

سالجۇقلار سۇلالىسى: مىلادى 10- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، سالجۇق تۈركلىرى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شىمالىي قىسمىدىن سىر دەرياسى بويىلىرىغا كېلىپ ئىسلامىزىمغا كىردى. مىلادى 1025- يىللىرى ئۇلار ئىراندىكى خۇراساننىڭ شىمالىغا باردى. ئۇلار بارا- بارا قۇدرەت تېپىپ، 1037- يىللىرى مەھمۇت غەزنىۋىنىڭ غەزنىۋىلەر سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، سالجۇقلار سۇلالىسىنى قۇردى. ئۇلار 1055- يىللىرى قوشۇن تارتىپ باغداتقا كىردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ قۇدرەتلىك سۇلالىغا ئايلاندى. ئۇنىڭ تىرىتۈرۈشى شەرقتە ھىندىقۇش تاغلىرىغىچە، غەربتە ئوتتۇرا دېڭىزغىچە بولغان كەڭ رايوننى ئۆز ئىچىگە ئالدى. بۇ سۇلالىنىڭ دەسلەپكى سۇلتانى ئالىپ ئارىسلان ئىدى. ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن مالىك شاھ تەختكە ئولتۇردى. مالىك شاھ دەۋرى سالجۇقلار سۇلالىسى تارىخىدىكى گۈللەنگەن دەۋر ھساپلىنىدۇ. بۇ دەۋردە، ئىلىم - پەن تەرەققى تاپتى. كېيىن سالجۇقلار ھاكىمىيىتى تەدرىجى پارچىلىنىشقا باشلىدى. ئوتتۇرا ئاسىيادا بىر مۇنچە ئۇششاق خانلىقلار بارلىققا كەلدى. (6)

ئابدۇرېھىم سابىت

سەئىدىخانغا يېقىندىن ھەمكارلىشىپ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشىدا كۆپ كۈچ كۆرسىتىدۇ. سەئىدىيە خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇ سەئىدىخاننى ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇنىڭدىن تارىخ ۋە ئەدىبىيات ئىلمىنى ئۆگىنىپلا قالماستىن، شۇنداقلا قەشقەر ۋە يەركەن شەھىرىنىڭ ھاكىمى - سەئىدىخاننىڭ ۋەزىرى بولۇپ، سۇلتان سەئىدىخان، ئابدۇرېھىمخان بىلەن بىللە تىبەت، بەدخشان، ۋاخان، كېرۋىت، كەشمىر قاتارلىق جايلارغا يۈرۈش قىلىپ، ئۇششاق خانلىقلىرىغا بۆلۈنۈپ كەتكەن ئۇيغۇر زىمىنلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، سۇلتان سەئىدىخاننىڭ قولىغا مەركەز لەشتۈرىدۇ. مىرزا ھەيدەر قەشقەرنىڭ ۋەتەنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە گۈللەندۈرۈش يولىدا كۆرسەتكەن ئۇلۇغ تۆھپىلىرىدىن مەنۇن بولغان سەئىدىخان ئۇنى ئۆزىگە كۈيۈغۈل قىلىۋالدى. شۇندىن باشلاپ ئۇ مىرزا ھەيدەر كوراگان (خان كۈيۈغۈلى) دېگەن نام بىلەن ئاتىلىشقا باشلايدۇ. سۇلتان سەئىدىخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئون نەچچە يىللىق ھاياتى كەشمىر، تىبەت قاتارلىق جايلاردا سۈرگۈندە تۇتمىدۇ. چۈنكى سۇلتان ئابدۇرېھىمخان زامانىسىنىڭ مەشھۇر پىتىنە خورلىرىدىن مىرزا ئېلى ئاغايىنىڭ «سۇلتان سەئىدىخان مېنى سىمىت مۇھەممەت مىرزا بىلەن مىرزا ھەيدەر زورلاپ تەبەتكە ئېلىپ باردى»، «سىمىت مۇھەممەت مىرزىنىڭ خىيالى باشقىچە تۇرىدۇ» دېگەن يامان نىيەت بىلەن توقۇغان پىتىنەلىرىگە ئالدىنىپ، سىمىت مۇھەممەت مىرزىنى قېلىچ بىلەن

مىرزا ھەيدەر بىلەن مىرزا مۇھەممەت ھۈسەين قەشقەرنى «تارىخىي رەشىدىيە» ناملىق يىمگانە ئەسىرى بىلەن ئىگەلەشۈمۈل شۆھرەت قازانغان، ئۇيغۇر مەدىنىيەت تارىخىمىزدىكى تارىخچى، ئەدىب ۋە شائىر ھىساپلىنىدۇ. ئۇنىڭ ھاياتى ھەققىدە ئېنىق بىر نەرسە خاتىرىلەنمىگەن. ئەمما بەزى مەنبەلەردىن قارىغاندا ئۇ 15 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى چارىگىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئاراتۆپە قىشلىقىدا دۈلەتلەر قەبىلىسىدىن بولغان قەشقەر ھاكىمى مىرزا مۇھەممەت ھۈسەيننىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ ئائىلىسى ئوقۇمۇشلۇق ئائىلە بولغاچقا، ئوغلى مىرزا ھەيدەرنى ئوقۇتۇپ، زامانىسىنىڭ ھەرخىل بىلىملىرى بىلەن پوختا قوراللىنىدۇ.

مىلادى 1467 - يىلى ئۆگەي ئوغلى مىرزا ئابابەكرى ئاتىسى مىرزا مۇھەممەت ھۈسەيننىڭ ئۈستىگە قوشۇن تارتىپ بېرىپ، ئۇنىڭ قولىدىن قەشقەر ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالدى. خانىمانى ۋە ھاكىمىيىتىدىن ئايرىلغان مىرزا مۇھەممەت ھۈسەين ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا بىرنەچچە يىل سەرگەردان بولۇپ يۈرگەندىن كېيىن، ھىراتقا، ھۈسەين بايقاراننىڭ ئالدىغا پانا تىلەپ بارغاندا ھۈسەين بايقارا ئۇنى ئاراتۆپىنىڭ ھاكىملىقىغا تەيىنلەيدۇ. مىرزا ھەيدەر قەشقەرنى مانا مۇشۇ مەزگىلدە ئاراتۆپە ۋە ھىراتتىكى مەدرىسەلەردە ئوقۇپ، يۇقۇرى مەلۇماتقا ئىگە بولىدۇ. 1514 - يىلى 1 - ئايدا ئەندىجان ھاكىملىقىنى قىلىۋاتقان سۇلتان سەئىدىخان مىرزا ئابابەكرى ئۈستىگە قوشۇن تارتىپ كەلگەندە مىرزا ھەيدەر قەشقەرنى دۈلەتلەر قەبىلىسىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە سۇلتان سەئىدىخانغا ئەگىشىپ قەشقەرگە كېلىدۇ ھەمدە

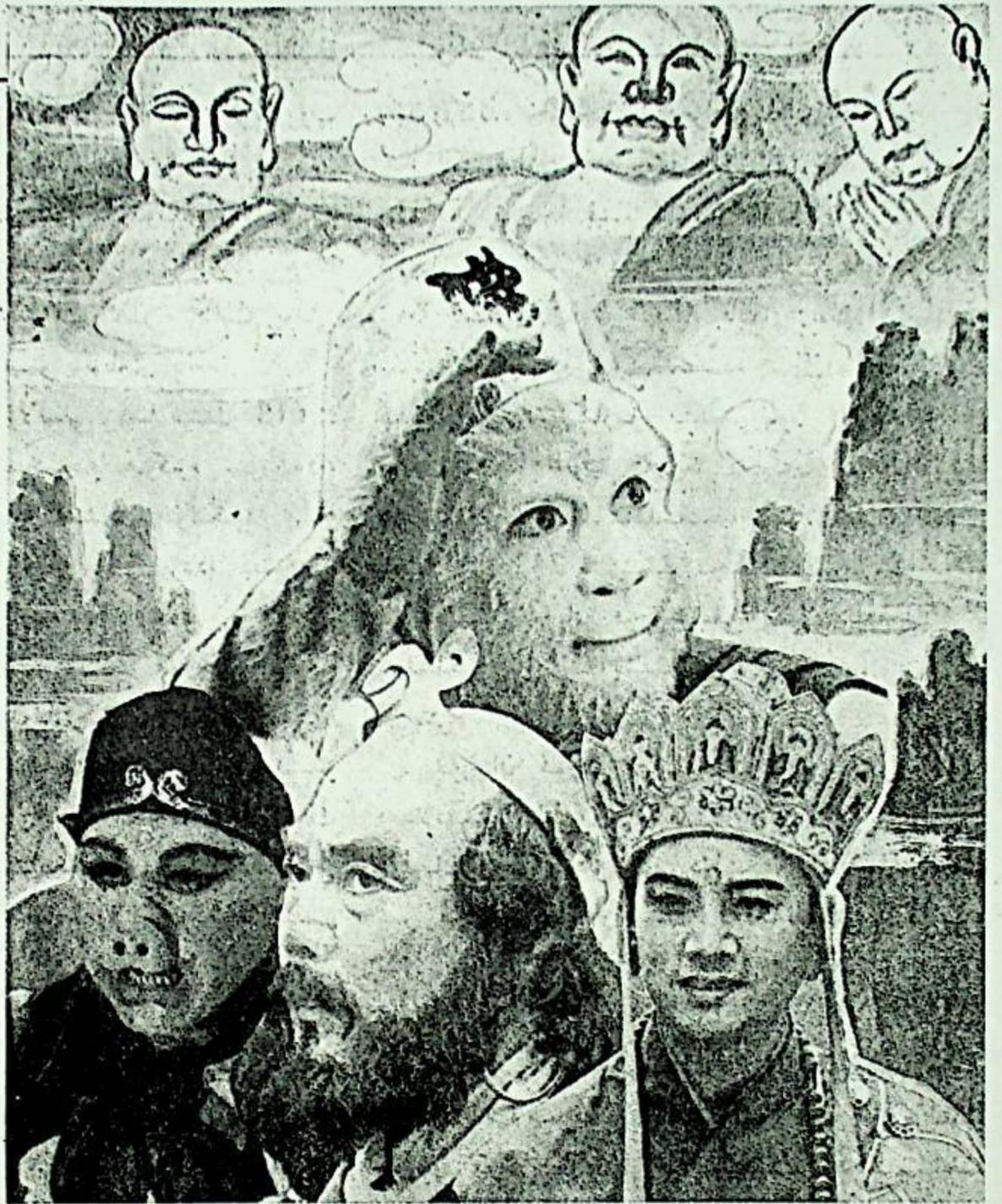

لەن چېرىمىپ ئۆلتۈرىدۇ. مىرزا ھەيدەر قەشقەر رىنى «ۋالى»لىق ئەمىلى بىلەن سۈرگۈن قىلىدۇ. مىرزا ھەيدەر قەشقىرى سۈرگۈن ھاياتىنى باشتىن كەچۈرگەن ئاشۇ ئون نەچچە يىلدا مەشھۇر ئەسەر «تارىخى رەشىدىيە»نى پارس تىلىدا يېزىپ، سۇلتان ئابدۇرىشىمتخانغا تەقدىم قىلىدۇ. سۇلتان ئابدۇرىشىمتخان بۇنىڭدىن ئىنتايىن سۆيۈنگەنلىكى ئۈچۈن كۇنايمىنى كەچۈرۈم قىلىپ، ئوردىغا قايتۇرۇپ ئېلىپ كېلىدۇ. ئۇنىڭ كېيىنكى ھاياتى ئوردا خىزمىتى بىلەن ئۆتۈپ، 16 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا يەركەندە ۋاپات بولىدۇ. جەسمى يەر-كەندىكى ھازىر ناملا قېلىپ، ئورنى يوقالغان «ھەيدەر باغ مازار غۇجام»غا دەپن قىلىنىدۇ. مەشھۇر ئەسەر «تارىخى رەشىدىيە» - شىنجاڭنىڭ بىر قەدەر مۇپەسسەل تارىخى بولۇپ، ئۇنىڭدا 14 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن 16 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە شىنجاڭدا بولۇپ ئۆتكەن زور تارىخى ۋە قەلەر بىر قەدەرچىنلىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. كىتاپ ئىككى چوڭ قىسىمدىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭ بىرىنچى قىسىمدا تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ شەرقىي چاغاتاي زىمىنىنى ئايرىپ ئېلىپ (1343- يىلى) ئاقسۇدا خان بولغىنىدىن تارتىپ، تاكى يەركەن خانلىقى ئابدۇرىشىمتخان زامانىسىغىچە بولغان ئەسىرنىڭ تارىخى ۋە قەلەر بايان قىلىنغان. ئىككىنچى قىسىمى ئاپتورنىڭ ئەسلىمىلىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئاساسەن يەركەن خانلىقى يۇنۇسخاندىن كېيىنكى ۋە قەلەر بايان قىلىنغان. «تارىخى رەشىدىيە» تارىخى چىنلىق جەھەتتىن گەرچە ئۆز ئىسمىغا لايىق مۇكەممەل بىر تارىخ ھىساپلانمىمۇ، ئەمما ئۇنى يەنە ئۆز نۆۋىتىدە كىشىلەرنىڭ ھايات پائالىيىتىنى تونۇشتۇرغانلىقى بىلەن «تەزكىرە ئەدىبىياتى» دەپ ئاتاشقىمۇ بولىدۇ. ئۇنىڭدا يەركەن خانلىقى ھەققىدە بىر پۈتۈن ۋە ئاساسلىق مەلۇمات تولۇق خاتىرىلەنگەندىن تاشقىرى، سەئىدى

يە خانلىغىنىڭ يولباشچىلىرىدىن سۇلتان سەئىدىخان، ئابدۇرىشىمتخان، ئايازبېك، قەدىرخان ۋە مەلىكە ئاماننىساخانلارنىڭ ھايات پائالىيەتلىرى ۋە بىرقىسىم ئىجادىيەتلىرى خاتىرىلەنگەن. بۇ خاتىرىلەر ھازىرغا قەدەر سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تارىخى ۋە شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ھەققىدە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان بوشلۇقنى تولدۇرۇشتا ئىنتايىن چوڭ رول ئوينايدۇ.

پۈتۈن شەرق، شۇنداقلا ئاسىيا ۋە ياۋروپا ئەللىرىدە داڭقى چىققان بۇ ئەسەر گەرچە ئۆز قىممىتى بىلەن ھىچقانداق مەنپەئەت ئورنىنى تولدۇرالمىغىدەك دەرىجىدىكى شىنجاڭ تارىخى بويىچە تېپىلمىغۇسىز بىر مۇھىم يادىكارلىق بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدا مەشھۇر شائىر ۋە مۇزىكا ئۇستىسى قەدىرخان، ئاماننىساخان ئورنىغا ئابدۇرىشىمتخاننى كۆككە كۆتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ مۇقامچىلىقىمىكى ئۇتۇقلىرىنى ئابدۇرىشىمتخان نامىغا باغلاپ قويغان، مانا بۇ ئەسەرنىڭ چىنلىققا ئۇيغۇن بولمىغان قىسمى يەتتەرسىز تەرىپىدۇر.

قانداقلا بولمىسۇن بۇ ئەسەر ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئوقتۇرا ئاسىيادا بارلىققا كەلگەن تارىخى ئەسەرلەردىن ئۆزىنىڭ رىئالىيىتى، ئەپسانىۋىيلىقتىن خالىمى، ۋە قە، بايانلىرىنىڭ ئىزچىللىقى، تارىخى پاكىتىلىرىنىڭ بىر قەدەر مۇقىملىقى بىلەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. خان، ئۆز دەۋرىنىڭ تارىخى خاتىرىسى سۈپىتىدە ئىلىم دۇنياسىدا بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە بولغان مۇھىم ئەسەر ھىساپلىنىدۇ. شۇڭا مىرزا ھەيدەردىن كېيىن ئۆتكەن تارىخچى مىرزا مەھمۇت جارىس بولسۇن، ياكى موللا مۇسا سايرامى بولسۇن «تارىخى رەشىدىيە» (زەيلى)، «تارىخى ئەمىنىيە» قاتارلىق ئەسەرلىرىنى يېزىشتا «تارىخى رەشىدىيە»دىن پايدىلانغان ۋە ئۆز قاراشلىرىنى ئىسپاتلاشتا ئۇنىڭدىن كۆپلەپ سىمىتاتالغان. (5)

خاتىرسى ناملىق چاتما فىلىمنى كۆردۈم. بۇ فىلىم 16 - نەسردە تۈزۈلگەن يازغۇچى ئۈچكىنىڭ خىيالى ۋە رېئال ۋەقەلەر ئاساسدا يازغان شۇ ناملىق رومانى بويىچە ئىشلەنگەن.

ئۈچكىنىڭ «غەربكە ساياھەت خاتىرسى» رومانى تاڭ سىڭنىڭ «تۇلۇغ تاڭ دەۋرىدە غەربكە ساياھەت خاتىرسى» ناملىق ئەسىرىدىكى ۋەقەنى ئاساس قىلىپ يازغان بولۇپ، يازغۇچى تۈزۈلگەن ئەسىردە ئاتالمىش تەسەۋۋۇر كۈچىنى ئىشقا سېلىپ،

رېئاللىققا قىلچە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان يالغان توقۇلمىلار ئارقىلىق، تاڭ سىڭنىڭ بۇددا نامىنى قولغا كەلتۈرۈشۈشكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى سۇنۇۋاتقان بولۇپ، تاڭ سىڭنى قوغداپ، خىلمۇ-خىل خەتەرلەردىن قۇتۇلدۇرغان قىلىپ تەسۋىرلىگەن. ھەتتا بەيگۈجىڭ ئاتلىق ئالۋاستىنىڭ تاڭ سىڭنىڭ بولۇشىنى تۈزۈشكە تۈسۈنۈلۈك قىلغانلىقىمۇ ئالاھىدە تەسۋىرلەنگەن.

ھەقىقىي تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، تاڭ سىڭنىڭ جۇڭگودىن ھىندىستانغا بېرىپ بۇددا نامىنى قولغا كەلتۈرۈشۈشۈشكى

«غەربكە ساياھەت خاتىرسى» ۋە تاڭ سىڭنىڭ ھىندىستانغا بارغان.

لىقى توغرىسىدا قىسقىچە بايان

تۇرغۇن ئالماس

بىقىندا تېلېۋىزىيىدىن جۇڭگودا ئىشلەنگەن «غەربكە ساياھەت

مۇۋەپپەقىيەتلىرى ھەرگىزمۇ يالغاندىن ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان، سۇن ۋۇكۇڭنىڭ يولبويى تاڭ سىڭنى قوغداپ، ئۇنى خەتەردىن قۇتۇلدۇرغانلىقىدىن ئەمەس، ئۇنىڭ ھەقىقىي سەۋەبلىرى باشقا، ھەتتا بەيگۇجىڭ ئاتلىق ئالۋاستىنىڭ تاڭ سىڭنىڭ يولىنى توسۇپ توسقۇنلۇق قىلغانلىقىمۇ پۈتۈنلەي يالغان.

جۇڭگودا تاڭ سۇلالىسى (مىلادىنىڭ 618 - يىلىدىن 907 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغدا، جۇڭگودا يىلتىز تارتقىنىغا خېلى ئۇزۇن بولغان بۇددا دىنىدىكى خىلمۇ خىل مەزھەپلەر ئارىسىدىكى تالاش - تارتىش توختىمىغان ئىدى. بۇنداق ئەھۋالنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، يېڭى قۇرۇلغان تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى ھاكىمىيىتىنىڭ مۇستەھكەملىنىشىگە پايدىسىز ئىدى. بۇنى چوڭقۇر چۈشەنگەن تاڭ سىڭ (شۈەنجۈاڭ) ھىندىستانغا بېرىپ بۇددىزمىنى تەتقىق قىلىپ، بۇددانىمىلەرنى جۇڭگوغا ئېلىپ كېلىشكە بەل باغلىغان.

تاڭ سىڭنىڭ فامىلىسى جىڭ بولۇپ، ئىسمى خۇي ئىدى. ئۇ مىلادىنىڭ 602-يىلى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى بەنشى ناھىيىسىدە تۇغۇلۇپ، مىلادىنىڭ 664-يىلى 63 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئۇ 15 يېشىدىلا راھىبلىق يولغا كىرگەندىن تارتىپ 25 ياشقا كىرگىچە بۇددا دىنىغا دائىر نۇرغۇن كىتابلارنى ئوقۇغان. تاڭ سىڭنىڭ ھىندىستانغا بېرىپ بۇددانىمىلەرنى ئېلىپ كېلىشكە بەل باغلىغانلىقى تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشىگە ئىگە بولمىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن تاڭ سىڭ مىلادىنىڭ 627 - يىلى 8 - ئايدا شىئەندىن ئۆزى يالغۇز يولغا چىقىپ، ئوغرىلىقچە غەربكە قاراپ ماڭغان. ئۇنىڭغا «غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» ناملىق فىلىمدە تەسۋىرلەنگەندەك، شىئەندىن تارتىپ، ھىندىستانغا بارغىچە يالغاندىن توقۇلغان

سۇن ۋۇكۇڭ، جۇباجىلار ھەمراھ بولغان ئەمەس. تاڭ سىڭ يولغا چىققاندا، ئوتتۇرا ئاسىيا كارۋان يولىدا بىر نەچچە قېتىم قاتنىغان ئاق كۆكۈل بىر بوۋاي تۇنىڭغا بىر ئات ھەدىيە قىلغان. تاڭ سىڭ جۇڭگوغا سودا ئىشلىرى بىلەن كېلىپ قايتقان ئوتتۇرا ئاسىيالىق سودىگەرلەرگە ئەگىشىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ گەنسۇ-خېشى كارىدورىدىكى يول ئۆتكەللىرىدىن ئوغرىلىقچە ئۆتۈپ قۇمۇلغا كەلگەن. قۇمۇل بولسا غەربىي تۈرك قاغانلىقىغا (مىلادىنىڭ 600 - يىلىدىن 743 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) قاراشلىق تۇرپان قوچۇخانلىقى (مىلادىنىڭ 460 - يىلىدىن 640 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) غا قارايتتى.

تۇرپان قوچۇ خانلىقىنىڭ خانى كۆي ۋىنتاي (مىلادىنىڭ 623 - يىلىدىن 640 - يىلىغىچە خان بولغان) جۇڭگودىن ئۆز دۆلىتىگە تاڭ سىڭ ئاتلىق بىر بۇددىست راھىبىنىڭ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئۇنى قوچۇ خانلىقىنىڭ پايتەختى يارغول شەھىرىگە ئېلىپ كېلىشنى بۇيرۇغان. تاڭ سىڭ كۆي ۋىنتايىنىڭ قۇمۇلدىكى بەگلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن يارغول شەھىرىگە كەلگەندە خان تۇنى ئىللىق چىراي قارشى ئالغان. تاڭ سىڭنىڭ سىڭگىم ئېغىزىدىن ئات باغلاپ توختاپ ئۆتكەنلىكى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق.

«راھىبلارنىڭ ساياھەت خاتىرىسى»، «تۇلۇغ تاڭ دەۋرىدە غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» قاتارلىق تارىخىي ئەسەرلەر ۋە ئۇندىن باشقا مۇناسىۋەتلىك تارىخىي مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، تاڭ سىڭنىڭ ھىندىستانغا بېرىپ بۇددانىمىلەرنى ئېلىپ كېلىشىدىكى كەچۈرمىشلىرى تۆۋەندىكىچە:

تاڭ سىڭ يارغول شەھىرىدە بىر ئايدىن كۆپرەك تۇرۇپ قالغان. كۆي ۋىنتاي شۇ چاغدا، تاڭ سىڭنىڭ ھىندىستانغا بېرىپ بۇددانىمىلەرنى ئېلىپ كېلىش ئىرادىسىنىڭ قەتئىيلىكىگە كۆزى يەتكەن.

شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنى ئۈزۈپ قويۇشقا كۆڭۈل بۆلۈپ راھىبلار كىيىدىغان 30 قۇر چاپان ۋە بىر نەچچە قۇر قىشلىق چاپان راسلىغان. تاڭ سىڭغا يول خىراجىتى ئۈچۈن يۈز سەر ئالتۇن، مىڭ سەر كۈمۈش تەڭگە بەرگەن، يول بويى ئۇنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ مېڭىشقا تۆت نەپەر راھىبىنى تەيىنلىگەن، بىر نەچچە توياق ئاتمۇ بەرگەن. تاڭ سىڭ 25 كىشىنىڭ ھەمراھلىقىدا يولغا چىققان. بۇلارنىڭ 20 نەپىرى كۇي ۋىنتاينىڭ غەربىي تۈرك قاغانى تون يابغو قاغانغا يوللىغان سوۋغا - سالاملىرىنى ئېلىپ ماڭغان قوچۇخانلىقىنىڭ ئەلچىلىرى ئىدى.

كۇي ۋىنتاينىڭ خانىشى ئاسىنايىكە (تۈرك مەلىكىسى) ئاكىسى تون يابغو قاغانغا يازغان مەكتۇبىدا تاڭ سىڭنى ھىندىستانغا يولغا سېلىپ قويۇشنى ئۈتۈنگەن. ئاسىنايىكە كۇي ۋىنتاينىڭ نامىدىن غەربىي تۈركلەرنىڭ تولۇق قاغانى تون يابغو قاغانغا (مىلادىنىڭ 619 - يىلىدىن 628 - يىلىغىچە قاغان بولغان) يېزىلغان مەكتۇبىنامىنى تۈرك يېزىقى، تۈرك تىلى بىلەن يازغانىدى. كۇي ۋىنتاينىڭ تاڭ سىڭنىڭ تۇرپاندىن ھازىرقى قىرغىزىستاندىكى غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ ئوردىسىغا بارغىچە غەربىي تۈرك قاغانلىقىغا قارايدىغان 24 خانلىقنىڭ تېررىتورىيىسىدىن ئۆتىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، شۇ خانلىقلارغا قارىتا 24 پارچە مەكتۇبىنامە يېزىپ، تاڭ سىڭنىڭ قولغا تۇتقۇزغان.

تاڭ سىڭ مىلادىنىڭ 627 - يىلى قىشتا تۇرپاندىن غەربكە قاراپ يولغا چىقىپ، قاراشەھەر، بۈگۈر، كۇچا، باي، ئاقسۇ قاتارلىق خانلىقلارنىڭ تېررىتورىيىسىدىن ئۆتۈپ، ئۈچتۇرپان ئارقىلىق قارا قولغا بارغان. ئاندىن مىلادىنىڭ 628 - يىلى باھاردا غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ پايتەختى توقماق (ھازىرقى قىرغىزىستاندا) قا بارغان. ئۇ يەردە غەربىي تۈرك قاغانى تون يابغو قاغاننىڭ قازشى ئېلىشىغا ئىگە

بولغان. بۇنىڭدىن تەسىرلەنگەن تاڭ سىڭ تولۇق تاڭ دەۋرىدە غەربكە ساياھەت خاتىرىسى ناملىق ئەسىرىدە، غەربىي تۈركلەر توغرىسىدا ناھايىتى مۇھىم مەلۇمات بەرگەن، ئۇنىڭ غەربىي تۈركلەر يۇرتىدا كۆرگەن - بىلگەنلىرى مۇنداق: ئۇ توقماق شەھىرىگە كەلگەندە، ئۇدىن قايتىپ كېلىۋاتقان تون يابغو قاغاننى كۆرگەن. قاغان يېشىل يېپەك رەختتىن چاپان كىيگەن، بېشىغا چۈچىلىرى يەلكىسىگە چۈشۈپ تۇرغان شايبى قىيىقىچە ئورنىغان. قاغانغا ھەمراھ بولۇپ، ئوۋغا بارغان ئىككى نەپەر تۈرك بەگلىرىمۇ ئېسىل شايبى يېپەكتىن تون كىيىشكەن ئىكەن، ئۇلار نەيزە ۋە قالقان بىلەن قوراللانغان، ئۇلارنىڭ كەينىدىن كۆك تۈرك جەڭچىلىرى مېڭىشقان. تىزگىن سىرىپ چاپچىپ تۇرىدىغان شوخ ئاتلارغا مىنگەن كۆك تۈرك جەڭچىلىرى شۇنچىلىك كۆپ ئىكەنكى، ئۇلارنىڭ سانىنى بىلىپ بولمايدىكەن.

تون يابغو قاغان جۇڭگولۇق راھىب بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن، ئۇنى كۈتۈشكە تۈرك بەگلىرىدىن بىرىنى تەيىنلىگەن. تۈرك يېڭى مېھماننى چوڭ چىدىردا كۈتكەن. تون يابغو قاغان ئۈچ كۈندىن كېيىن تاڭ سىڭنى ئوردىسىغا تەكلىپ قىلغان.

قاغان تاڭ سىڭنى يۈكسەك ھۆرمەت بىلەن ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلغان ۋە ئۇنىڭ بىلەن تەرجىمان ئارقىلىق سۆزلەشكەن.

دەل شۇچاغدا جۇڭگودىكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى تاڭ تەيزۇڭ (لى شىمىن) نىڭ ئەلچىلىرى ئوردىغا كىرىپ كېلىشكەن. جۇڭگو ئەلچىلىرى تاڭ تەيزۇڭنىڭ تون يابغو قاغانغا يازغان مەكتۇبى ۋە سوۋغا - سالاملىرىنى تەقدىم قىلغان. جۇڭگو ئەلچىلىرى تون يابغو قاغاننىڭ تاڭ تەيزۇڭغا ئەۋەتكەن ئەلچىلىكىگە جاۋابەن كەلگەندى. تون يابغو قاغان مىلادىنىڭ 627 - يىلى تاڭ پادىشاھىنىڭ مەلىكە

قىزلىرىدىن بىرىگە ئۆيلىنىدىغانلىقىنى بىل-
مىدۇرۇپ، گۆھەردىن كۆز قۇيۇلغان ئالتۇن كەمەر ۋە
بەش مىڭ تۇياق ئات ئەۋەتكەن ئىدى.

تاڭ سىڭنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا ئاساسەن، شۇ
كۈنى تون يابغۇ قاغان ئەلچىلەر ۋە تاڭ سىڭغا زىياپەت
بەرگەن، تۈرك سازچىلىرى ساز چېلىشقان،
ئالتۇن - كۈمۈش قەدە ھەلدە شاراپ ئىچىلگەن،
كېيىن تاماق كەلتۈرۈلگەن، تاماقنى كېيىن يەنە
شاراپ ئىچىلگەن. قوي گۆشى يېمەيدىغان تاڭ
سىڭ (راھىبلار گۆش يېمەيتتى) بال ۋە قايماق
يېگەن.

تون يابغۇ قاغان تاڭ سىڭنى بولغا سالىدىغان
چاغدا، ئۇنىڭغا بىر نەچچە قۇر كېسىم - كېچەك،
نۇرغۇن كۈمۈش پۇل بېرىپ، خەنزۇچە،
ھىندىچە بىلىدىغان تۈرك تەرجىمانلارنى قوشۇپ،
بىر تۈرك بېگىنىڭ ھەمراھلىقىدا ھىندىستانغا
ئۆزىنى قويغان.

تاڭ سىڭ تۈرك بېگىنىڭ ھەمراھلىقىدا
توقماقتىن يولغا چىقىپ، چۇ دەرياسى ۋادىسىنى
بويلاپ چاش (ھازىرقى تاشكەنت)، سەمەرقەنت،
بۇخارادىن ئۆتۈپ ئامۇ دەريا ئارقىلىق ئافغانىستانغا
كەلگەن. ئۇ يەردە تون يابغۇ قاغاننىڭ چوڭ ئوغلى
تاردوشادنىڭ ھۆرمەت بىلەن كۈتۈۋېلىشىغا
مۇيەسسەر بولغان. تاردوشاد ئافغانىستاننىڭ باش ۋالىيسى
ئىدى. تاڭ سىڭ تاردوشاد بىلەن ئافغانىستاندىكى
قۇندۇز شەھرىدە كۆرۈشكەن.

تاڭ سىڭ ئافغانىستاندىن يولغا چىقىپ ھازىرقى
پاكىستان ئارقىلىق ھىندىستانغا بارغان، ئۇ
ھىندىستاندا 17 يىل تۇرغان.

تاڭ سۇلالىسى مىلادىنىڭ 630 - يىلى شەرقىي
تۈركلەرنى تارمار قىلغاندىن كېيىن، غەربىي
تۈركلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، مىلادىنىڭ 640 - يىلى
نۇرپان قوچۇخانلىقىنى يوقاتقان. تاڭ سىڭ
ھىندىستاندىن قايتقان چاغدا تاڭ سۇلالىسى غەربىي

تۈركلەر بىلەن كەسكىن ئۇرۇش ھالىتىدە
ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن تاڭ سىڭ قەشقەر، خوتەن
ئارقىلىق شىئەنگە قايتقان.

ئاخىرىدا خۇلاسە ئورنىدا بىر نەچچە ئېغىز سۆز
ئېيتماقچىمەن.

تاڭ سىڭ مىلادىنىڭ 645 - يىلى 43 يېشىدا
ھىندىستاندىن جۇڭگوغا قايتىپ كەلگەن. ئۇ
قالغان 20 يىللىق ئۆمرىنى «تۇلۇغ تاڭ دەۋرىدە
غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» ناملىق ئۆلمەس ئەسەرنى
يېزىش ۋە ھىندىستاندىن ئېلىپ كەلگەن 657
پارچە بۇددانىمىنى ھىندى سانسكرىت تىلىدىن
خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىشقا سەرپ قىلدى. «تۇلۇغ
تاڭ دەۋرىدە غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» ناملىق بۇ
ئەسەر ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ، ھىندىستاننىڭ تارىخى ۋە
جۇغراپىيىسىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى يۇقىرى
ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

تاڭ سىڭنىڭ بۇددىزم مەدەنىيىتىنى خەلقلەر
ئارا ئالماشتۇرۇش، يۈكسەلدۈرۈشتە، بۇددىزم
پەلسەپىسىنى بېيىتىشتا ئاجايىپ تۆھپىلەرنى
ياراتقانلىقى، جۇڭگو ۋە دۇنيا تارىخىدا مەشھۇر
بۇددىست، قەيسەر سەيياھ، تۇلۇغ تەرجىمان دەپ
ئاتىلىشى، قانداقتۇر بازغۇچى تەرىپىدىن توقۇلغان
خىيالى ئوبراز سۇن ۋۇكۇڭنىڭ يولبويى تاڭ سىڭنى
قوغداپ، خىلمۇ خىل خەتەردىن قۇتۇلغانلىقىدىن
بولغان ئەمەس. بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئاق كۆڭۈل،
مېھماندوست ئۇيغۇر تۈركلەرنىڭ تاڭ سىڭنى
قىزغىن قارشى ئېلىپ، ئۇنىڭغا ھەر جەھەتتىن
ئۈنۈملۈك ياردەم بەرگەنلىكى ۋە تاڭ سىڭنىڭ
ھىندىستانغا بېرىشىغا كەڭ كۆشادە ئىمكانىيەت
يارىتىپ بەرگەنلىكىدىن بولغان. يۇقىرىدا مەن
كەلتۈرگەن بىر قاتار ھەقىقىي پاكىتلار يەنە
قوچۇخاننىڭ ياردىمى ۋە تۈرك قاغاننىڭ قىزغىن
كۈتۈپ، ھىندىستانغا يولغا سالغانلىقى خۇلاسەمىزنى
گۇمانسىز ئىسپاتلايدۇ. (09)

تۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى

ئابەت نۇردۇن

ۋ
 ىغۇرلار — ئۇزاق تارىخقا، شانلىق ئەنئەنىگە ئىگە مىللەت. ئۇلار سىياسى، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ۋە باشقا جەھەتلەردە ۋە تەنھەرىكەت تارىخىغا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان. دۇنيادىكى باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش مىللەت بولۇپ شەكىللىنىش جەريانىدا ئۇرۇق-قەۋم-قەبىلە-قەبىلە ئىتتىپاقى، خەلق، مىللەت بولۇشتەك تارىخىي تەرەققىيات جەريانى رىنى بېسىپ ئۆتكەن ھەمدە زور ئىجتىمائىي ۋەقەلەرنى ۋە نۇرغۇن ئەگرى-توقايلىقلارنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجداتلىرى ئەڭ دەسلەپتە ھون ئىتتىپاقىغا كىرگەن. ھونلار — ئېلىمىزنىڭ شىمالىي ۋە موڭغۇل دالاسىدا ياشىغان ئەڭ قەدىمقى خەلقلەرنىڭ بىرى. ھونلارنىڭ تەڭرىقۇتى تۈمەن (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 174-يىلدىن 209-يىلىغىچە) ۋاقتىدا نۇرغۇن ئۇرۇق قەبىلىلەرنى، جۈملىدىن ئۇيغۇر قەبىلە ئىتتىپاقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھون ئىمپېرىيىسىنى قۇرغان. مىلادى 85-يىلىغا كەلگەندە ھەربىي كۈچ جەھەتتە زەئىپلەشكەنلىكى، كۈچلۈك قەبىلىلەرنىڭ ھوجۇمى ۋە ئىچكى جەھەتتە پارچىلانغانلىقى ئۈچۈن ئۇلار يىراق جايلارغا (تاكى ۋېنگرىيىگىچە) كۆچۈپ كېتىشىگە مەجبۇر بولغان.

ھونلارنىڭ كۈچى تەلتۆكۈس يوقىتىلغاندىن كېيىن، ئۇلار ئىگەللىۋالغان بىپايان كۆچمەن چارۋىچىلىق دايونلىرى سىيانى، تۇرا ۋە جۇجانلار تەرىپىدىن ئىگەللەنگەن. مىلادى 5-ئە

سىرگە كەلگەندە تۈركلەر ئۆزلىرىنىڭ مەشھۇر قاغانلىرى — تۈمەن، ئىشىگەلەرنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۇيغۇر ۋە باشقا قەبىلىلەرنىڭ زور ياردىمى بىلەن جۇجىنلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ تۈرك خانلىقى (552 - 744) نى قۇردى. ئۇيغۇرلار تۈرك دۆلىتىدە مۇھىم رول ئوينىدى. بۇ جەھەتتە «شىمالىي خانلىقلار تارىخى، تۇرالار تەزكىرىسى» دە: «تۈرك دۆلىتى بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، ئۇلار شەرق ۋە غەربكە كېڭەيمىچىلىك قىلغاندا ئۇيغۇرلارنىڭ كۈچىدىن پايدىلاندى. . . . ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىدىن پايدىلىنىپ موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىدا دەۋران سۈردى» دېيىلگەن. 627-يىلىغا كەلگەندە شەرقىي تۈرك خانلىقى ئاجىزلاشقانلىقى ئۈچۈن، ئالتاي تاغ تىزمىلىرى ئەتراپىدا باش كۆتەرگەن سۈر-تاردۇشلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا، اجرا تۇغۇلغانلىقتىن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئۆزلىرىنىڭ باشلىقى تۈمەننىڭ يېتەكچىلىكىدە شىمال تەرەپتىن ئۇلارغا ھوجۇم قىلىپ، سۈر-تاردۇشلارنى مەغلۇپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە تۈمەن 646-يىلى ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتىدى. 648-يىلى تۈمەن تاغىسىنىڭ ئوغلى ئۇخ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ، ئۇخ قول ئاستىدىكىلەرنى باشلاپ شىمالدىكى تۈرك قاغانى — قەيىنئاتىسى چابىش قاغانغا قارام بولماقچى بولمىدۇ. لېكىن بۇ پىلاننى

پىلار ۋە ۋەقەلەر

قۇمىدىنىڭ ئوغلى بولۇن نارمار قىلىپ تەختكە ۋارىسلىق قىلىدۇ.

742- يىلى ئۇيغۇر، قارلۇق ۋە باسقىل قا- تارلىق ئۈچ قەبىلە بىرلىشىپ، تۈرك خانلىقىدىن كى قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ ئۇلارغا ھۈ- جۇم قىلىدۇ-دە، قۇت ياپغۇنى ئۆلتۈرۈپ باسقىل- لارنىڭ باشلىقى ئىلتىرىشنى قاغان قىلىپ تىكلەيدۇ. 744 - يىلىغا كەلگەندە كۆل بىلىگە قارلۇق-

لار بىلەن بىرلىشىپ شىمالىي ئوردىدا (جىمىسار) ئەتراپىدا باسقىللارغا ھۈجۇم قىلىپ ئىلتى- رىش قاغاننى ئۆلتۈرىدۇ. ئۇلار كۆل بىلىگەنى تەختكە چىقىرىپ ئۇنى «قۇتلىق كۆل بىلىگە خاقان» دەپ ئاتايدۇ. تاڭ سۇلالىسىمۇ بۇ خان- لىقنى رەسمىي ئېتىراپ قىلىدۇ ۋە كۆل بىلىگە خاقانغا «رەھىمدىللىككە ھىرىسمەن خاقان» دەپ نام بېرىدۇ. ئۇنىڭ پايتەختى ھازىرقى موڭغۇ- لىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىگە تەۋە ئۇرخۇن دە- ر- ياسى ۋادىسىدىكى ئوتۇكەن تېغى ئېتىكىگە قۇرۇلىدۇ. بۇ خانلىقنىڭ زىمىنى شەرقتە سىربىت (شىرۋى)لارنىڭ زىمىنى (شىڭنەننىڭ تاغ تىزمىلىرى ئەتراپلىرى)غىچە، غەربتە ئال- تاي تېغىغىچە ۋە شىمالدا بايقال كۆلى (س- چىرىمىدە)غىچە، جەنۇبتا موڭغۇل دالىسىنىڭ جەنۇبىغىچە بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئال- دۇ. بۇ خانلىققا بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدا ماكانلاشقان تۇبا قەبىلىسى بايقال كۆلىنىڭ غەربىدە ماكانلاشقان قۇرىقات قەبىلىسى، يەنە سەي دەرياسىنىڭ يۇقۇرى ئېقىملىرىدا ماكان- لاشقان قىرغىز قەبىلىسى، ئالتاي تېغى ئەترا- پىدا ماكانلاشقان قارلۇق قەبىلىسى، تىيانشان- نىڭ شىمالىدا ماكانلاشقان سارت قەبىلىسى، يېنىشەن تېغى (ئىچكى موڭغۇلدا) ئېتەكلىرىدە ماكانلاشقان تاڭغۇت ۋە تۇيغۇن قەبىلىلىرى، شىڭنەننىڭ تاغ تىزمىلىرىدا ماكانلاشقان شىر-

ۋى، تاتابى ۋە قىدىن قەبىلىلىرى ۋە باش- قىلار تەۋە بولىدۇ. ئۇيغۇر خانلىقى ھون- ئىمپېرىيىسى ۋە تۈرك خانلىقىنىڭ تۈزۈم- لىرىنى مۇجەسسەملەش-تۈرۈپ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە دۆلەت تۈ- زۈمىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئەڭ ئالى ھۆكۈمرانى خاقان دەپ ئاتالغان بو- لۇپ، ئۇنىڭ قول ئاستىدا تىگىن، يابغۇ، شاد، ئايار، خاغۇدا (مەسلىھەتچى)، تارخان، بۇي- رۇق، سەنگۈن قاتارلىقلار بولغان. خانلىققا تەۋە بولغان قەبىلىلەرنىڭ قەبىلە باشلىقلىرىغا دەرىجىسىگە قاراپ ئەركىن (ئىركىن)، چۆر ئىلتىزە بىر، تۇتۇق قاتارلىق ئۈنۋانلارنى بەر- گەن ھەم ھەرقايسى قەبىلىلەرگە تۇتۇك (نازارەت- چى) ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ باج - سېلىق ۋە مە- مۇرى ئىشلىرىنى نازارەت قىلغان.

747 - يىلى بىلىگە ئۆلگەندىن كېيىن ئور- دىغا بايانچۇر تەختكە چىققان، ئۇ قارلۇق ۋە باسقىللارنىڭ ئىسيانى تىنچىتىشقا ۋە قارا- بالاساغۇننى پايتەخت قىلىپ سالدۇرغان. 755 - يىلى تاڭ سۇلالىسىدا ئەنلۇشەن توپى- لىنى يۈز بېرىپ، توپىلاشچىلار شەرقىي ئوردىدا لويياڭ بىلەن غەربىي ئوردىدا چاڭئەن (شىئەن)نى بېسىۋالىدۇ. 756 - يىلى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاى سۇزۇڭ ئۇيغۇرلار خانلىقىدىن ياردەم تەلپ قىلىدۇ. بايانچۇر ئۆزىنىڭ ئاتلىق ئە- كەدلىرىنى توپىلاشنى باستۇرۇشقا ئەۋەتىدۇ ۋە چاڭئەننى تاڭ سۇلالىسىغا ئېلىپ بېرىدۇ. پادى- شا بۇنىڭغا مەنئەتدارلىق بىلدۈرۈش يۈزىسى- دىن كىچىك قىزى ئىڭگۈ بەلىكىنى بايانچۇرغا ياتلىق قىلىدۇ ۋە ھەر يىلى ئۇيغۇر خانلىقىغا 20 مىڭ توپ تاۋار بەرمەكچى بولىدۇ.

780 - يىلى ئۇيغۇر خانلىقىدىكى تەڭرى قاغاننىڭ ۋەزىرى تونباغا تەدبىردىن ئۆلتۈرۈلگەن

لىكى بۇ خانلىقنىڭ زەئىپلىشىشىگە يۈز تۆت قانلىغىنىڭ مۇھىم بىر بەلگىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تونباغا شۇ قېتىم خاقان بىلەن بىرگە ئۇنىڭ يېقىن مۇلازىملىرى ۋە مۇھاپىزەتچىلىرىدىن ئىككى مىڭ ئادەمنى بىراقلا قىرغىن قىلىدۇ. 789- يىلى تونباغا ئۆلۈپ ئوغلى تەختكە چىقىدۇ. لېكىن بىر يىلدىن كېيىن ئۇ قېرىندىشى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. ئورنىغا ئوغلى ئاچۇر ۋارىسلىق قىلىدۇ. ئەمما ئۇ كىچىك بولغانلىقى ئۈچۈن، ھوقۇق چوڭ ۋەزىر ئىل ئۆگەنىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىدۇ. بۇ خىل ئەھۋالدا قارلۇق قاتارلىق قەبىلىلەر ئۇيغۇر خانلىغىدىن يۈر ئۆرۈپ تۈبۈتلەرگە تەۋە بولۇۋالىدۇ. تۈبۈتلەر شىمالىي ئوردىنى بېسىۋالىدۇ. بۇ ئۇرۇشتا ئىل ئۆگەس ئۆلۈپ كېتىدۇ. 795 - يىلى قۇتلۇق خاقان تەختكە چىقىدۇ. 824 - يىلى خانلىق تەختىگە قاسار تېگىن چىققان مەزگىلدە ئوردا ئىچىدىكى ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى يەنىمۇ ئەۋج ئالىدۇ. خاقاننىڭ ۋەزىرى بىلەن سارت قەبىلىسى ئىيان كۆتىرىپ تاڭ سۇلالىسىغا تەۋە بولىدۇ ۋە خاقان بىلەن ئۇرۇشىدۇ. بۇ ئۇرۇشتا خاقان مەغلۇپ بولۇپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالىدۇ. ئورنىغا كىسا تېگىن خاقان بولىدۇ. بۇ چاغدا ئۇيغۇر خانلىغىدا تەبىئىي ئاپەت بولغانلىقى ۋە كېسەللىك تارقالغانلىقى تۈپەيلىدىن ئاچارچىلىق يۈز بېرىدۇ. بۇ ئەھۋالدىن پايدىلانغان شىمالدىكى قىرغىزلارنىڭ ئون تۈمەن ئاتلىق ئەسكەرى ئۇيغۇر سەنگۈنى (سانخۇنى) كۈللۈگ باغاننىڭ يول باشلاپ بېرىشى بىلەن ئۇيغۇر خانلىغىنىڭ پاختەختى قارابالاساغۇننى ئىشغال قىلىپ، خاقان ۋە باشقىلارنى ئۆلتۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن 100 يىل دەۋران سۈرگەن ئۇيغۇر خانلىقى كۈمران بولىدۇ. (6)

ياشلىق توغرىسىدا

ك دەم ئۆز ياشلىغىنى قەدىرلىشى كېرەك! دۇنيادا ياشلىقتىن كۆزەل، ياشلىقتىن قىممەتلىك نەرسە يوق! ياشلىق خۇددى ئالتۇنغا ئوخشاش، ياشلىغىنمىزدا نېمە قىلماقچى بولسۇنمىز، شۇنى چوقۇم ۋۇجۇتقا چىقىرالايمىز.

— گوركى
 △ ياشلىق كۆزەللىك، ياشلىقنى ناپوت قىلىش چىنايەت.

— بىرنارد. شاۋ
 △ ياشلىق — ئەقىل - پاراسەت ئىگەللىش دەۋرى، قېرىلىق ئەقىل - پاراسەتنى ئىشلىتىش دەۋرى.

— لوجۇن
 △ ئەڭ ياخشىسى — پىشقەدەملەرنىڭ تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنى ياشلارنىڭ غەيرىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈش كېرەك.

— بىرنارد. شاۋ
 △ قېرىلارنى زاڭلىق قىلماڭ، چۈنكى سىزمۇ قېرىيسىز.

— مېنەشى
 △ ياشلىقىمىزدا نېمە تېرىسۇنمىز، قېرىغاندا شۇنى ئالىمىز.

— ئىپپەن
 △ ياشلىق دەۋرىدىكى قۇسۇرنى قېرىلىققا قالدۇرماسلىق كېرەك، چۈنكى قېرىلىقىمىز ئۆزگىچە قۇسۇرنى بولىدۇ.

— گىيوتى
 △ ئەقىل - پاراسەت چەكسىز، ئۇ قانچە كامال تاپسا كىشىلەرگە شۇنچە ئېھتىياجلىق بولىدۇ.

— ل. تولستوي

قەدىمكى شەھەر — بەشبالىق

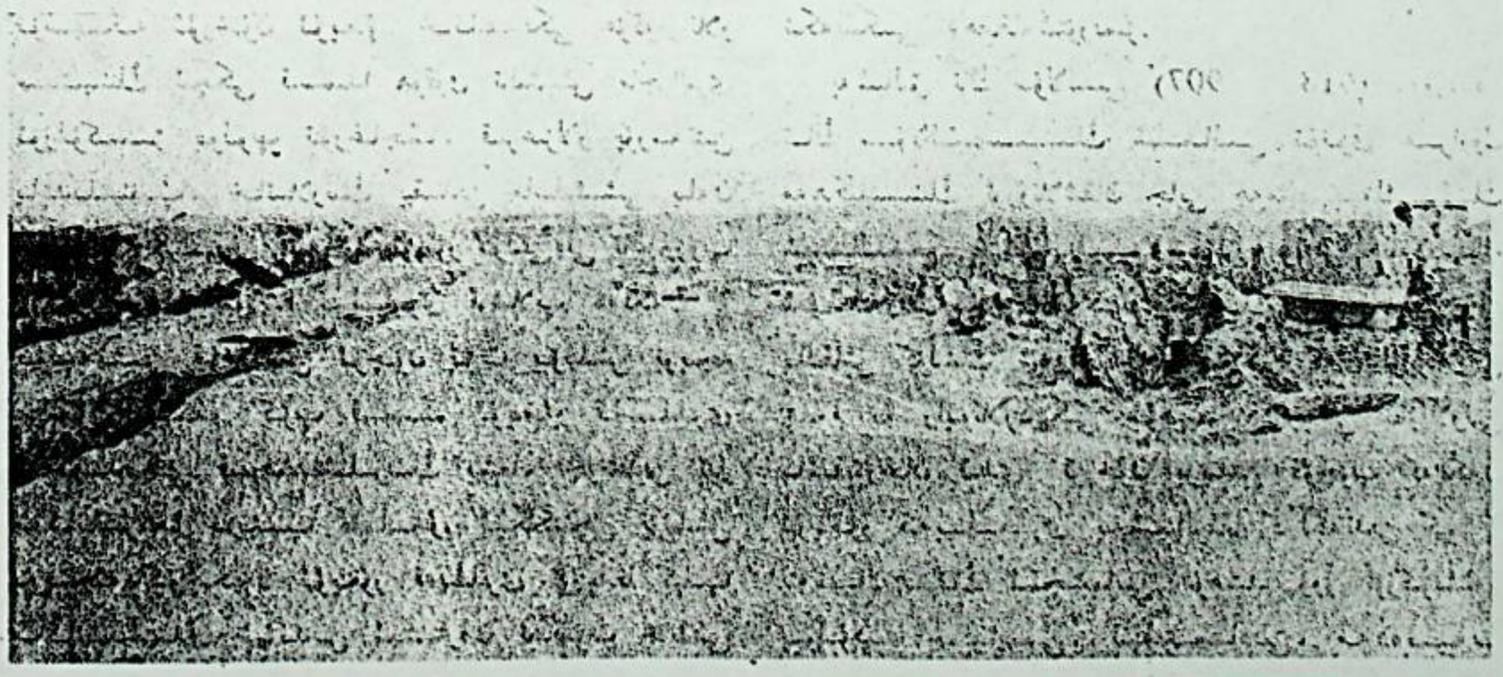
غاپپان روزى

تىلدا «جىسار»، خەنزۇ تىلىدا «جى مۇسار» (吉木) بولۇپ قالغان.

قەدىمكى شەھەر بەشبالىق ئەنە شۇنداق شىنجاڭدىكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ، جۇملىدىن شىنجاڭدىكى قەدىمكى مەدەنىيەت ئوچاقلارنىڭ بىرى، ئۇ، جۇڭگو ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخىدا ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. تو، يالغۇز ماددىي ۋە مەنئى مەدەنىيەت يارىتىشتا داڭلىق بولۇپ قالماي، بەلكى تۈز مۇھىتىدا يېتىشىپ چىققان چوڭ تەرجىمان، تىلشۇناس، ئاتاقلىق شائىر سىنقۇ سەلى تۈتۈك بىلەنمۇ داڭلىق، «بەشبالىق» ۋە «سىنقۇ سەلى تۈتۈك» توپغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا بىر نامايەندە بولۇپ، دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسىدىن پەخىرلىك ئورۇننى ئىگىلىدى.

تارىخىي مەلۇماتلار، تىپىكلىقىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ئۇيغۇرلار نەچچە مىڭ يىللار ئىلگىرى تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش ھەم ئاپەتلەر تۈپەيلىدىن ئاتا - بوۋىلىرى مال چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغاندا بېرىپ - كېلىپ تۇرىدىغان شەرقىكى سىلىنگا، ئورخۇن - يەنسەي (ئېنساي) دەريا بويلىرى، بايقال كۆلى، غەربتە ئوتتۇرا ئاسىيادا چۇ، تالاس، ئامۇ، سىر دەريا بويلىرى قاتارلىق جايلارغىچە تارقىلىپ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

باللىق — جاھىلىيەت دەۋرىدىكى تۈركلەر ۋە توپغۇرلار تىلىدا شەھەردۇر توپغۇرلارنىڭ ئەڭ چوڭ شەھىرىنىڭ «بەشبالىق» دېيىلىشى ئەنە شۇ سۆزنىڭ ئېتىمولوگىيىلىك مەنىسىدىن كېلىپ چىققان. «شەھەر» ئالىم مەھمۇد قەشقەرنىڭ «دېۋان لۇغەتت تۈرك» دە «كەند»، «بالىق»، «تۈلۈش» دەپ ئاتالغان. بۇنام ئەرەبلەردە «بەلە دە»، پارىسلاردا «شەھەر»، خەنزۇ تىلىدا «جىڭ» (江) ياكى «چىڭ» (城) دەپ ئاتىلىدۇ. «شەھەر» سۆزى بىلەن «بالىق» سۆزىنىڭ ئاڭلاتقان مەنىسى ئوخشاش بولۇپ، «شەھەر» دېيىلگەندە ئاساسەن مەدەنىيەت مەركەزلىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئەرەبلەرنىڭ ھازىرقى «مەدەنە» شەھىرىمۇ مەدەنىيەت توپلانغان مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ بىرى، بەزى تەتقىقاتچىلار «بەشبالىق» نى «چوڭ شەھەر» دەپ پەرەز قىلسا، بەزىلىرى «بەش شەھەر» نى كۆرسىتىدۇ دەپ پەرەز قىلىدۇ، ئەمما، ھازىر بۇ ئىككى خىل پەرەزنىڭ قايسىسىنىڭ توغرا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان ئېنىق مەلۇمات يوق. ئىسلام دىنى تارقالغاندىن كېيىن، «بالىق» سۆزى ئىستېمالدىن چۈشۈپ قېلىپ، «جىن (چىن) ھىسار» غا ئۆزگەرگەن، ھازىرقى زامان توپغۇر

غەرب ۋە شەرق تارىخشۇناسلىرى بىلەن تىلشۇناسلىرى، ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادىدىن خېلى بۇرۇنقى ياشىغان جۇغراپىيلىك ئورنىغا قاراپ شەرق ۋە غەرب ئۇيغۇرلىرى دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ ھەمدە مىلادىدىن ئىلگىرى 2 - 3 - ئەسىرلەردە جۇرجانلار ئىتتىپاقىغا، مىلادىدىن كېيىن بولسا سىيانپىلار ئىتتىپاقىغا كىرگەنلىكىنىمۇ تولۇق ئىسپاتلاپ كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭدەك مىلادىدىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆملىشىپ خاقانلىقلار قۇرغانلىقىنىمۇ تولۇق ئىسپاتلايدۇ.

ئەسلىدىكىدىن ۋە تېخىمۇ قۇدرەت تېپىپ، دۇنياغا مەشھۇر بولغان «ئۇيغۇر ئىدىقۇت دۆلىتى» نى قۇردى. بۇ خانلىقنىڭ گۈللەنگەن مەزگىللىرىدە، ئۇنىڭ چېگرىسى تاھايىتى كەڭ بولۇپ، شەرقىي جۇجۇەنگە، غەربىي كۇچاغا، جەنۇبىي تەكلىماكان قۇملۇقىغا، شىمالىي ئالتايغىچىلىك سوزۇلغان. ئۇنىڭ شۇ مەزگىللەردە ئىككى مەركىزى بولۇپ، خاقان يازلىقى بەشبالىقنى مەركەز قىلسا، قىشلىقى قوچۇ (تۇرپان ئاستانە) نى مەركەز قىلىپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن.

مىلادى 555 - يىلى ئورخۇن بويىغا كۆچكەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى كۆك تۈرك قەبىلىلىرى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، جۇرچەنلەر (ئاۋاز تۈركلەر) نى ئاغدۇرۇپ، «كۆك تۈرك دۆلىتى» نى قۇردى، كېيىن كۆك تۈرك دۆلىتى ئىككىگە بۆلۈنۈپ كېتىپ كۈچى پارچىلىنىدۇ. ئۇيغۇر قەبىلىلىرى 646 - يىلى سورتاردۇشلارنى مەغلۇپ قىلىپ، بارغانسېرى كۈچىيىپ 740 - يىلى تۆمۈر ئىلتەبىرنىڭ رەھبەرلىكىدە تۇنجى «ئورخۇن ئۇيغۇرلار دۆلىتى» نى قۇردى. مىلادى 839 - يىلى بۇ خانلىق ئېغىر تەبىئىي ئاپەتكە ئۇچرايدۇ، بۇ «تاڭ سۇلالىسىنىڭ مۇھىم بايىنى» نىڭ 98 - جىلىدا: «كەيچىگىنىڭ 4 - يىلى ھەر يىلى ئۇدا ئاچارچىلىق ۋە يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر سەۋەبى بىلەن ئورغۇن چارۋا ماللار چىقىم بولغان، يەنە قېلىن قار يېغىپ ئاپەتكە ئايلانغان» دەپ يېزىلغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىدىكى ھۆكۈمرانلار سىنىپنىڭ ئىچكى قىسمىدا ھوقۇق تاللىشىش ماجراللىرى ئۈزلۈكسىز بولۇپ تۇرغاچقا، قىرغىزلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، خائىنلارنىڭ يېقىندىن ماسلىشىشى بىلەن مىلادى 840 - يىلى «ئورخۇن ئۇيغۇر دۆلىتى» نى ئاغدۇرۇپ تاشلايدۇ. ئۇيغۇر قەبىلىلىرى قوشلاپ كەلگەن بۇ كۈلپەتتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن تۆت يۈنلىش بويىچە يولغا چىقىدۇ. كۆپ قىسىم ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئەسلىدىكى قېرىنداشلىرىنىڭ يېنىغا، جۈملىدىن ئۆز ماكانلىرىغا قايتىپ كېلىدۇ. ئىككىنچى يۈنلىش بويىچە كۆچكەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تۇرپانغا كېلىپ ماكانلىشىدۇ. شۇندىن ئېتىبارەن ئىدىقۇت خانلىقى

بەشبالىق - ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىنا قىلغان تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيىتى بىر قەدەر يۇقىرى بولغان قەدىمكى شەھەر، بۇ شەھەرنىڭ قاچان قۇرۇلغانلىقى توغرىسىدا تولۇق مەلۇمات يوق، ئەمما ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقىرى يەنە - جاي ناملىرى ۋە جۇغراپىيىلىك ئورۇنلىشىش ئەھۋالىنى سىزىپ كۆرسەتكەن «خەرىتى» دە بەشبالىق شەھرىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇندىن باشقا ئۆزىنىڭ «تۈركىي ئىللار دىۋانى» دا، ئۇيغۇر - بىر ئەلنىڭ ئىسمى، ئۇنىڭ بەش شەھىرى بار، بۇ شەھەرلەرنى زۇلقەرنەين تۈرك خاقانى بىلەن پۈتۈم تۈزگەندىن كېيىن سالدۇرغان ئىكەن. بۇ شەھەرلەر: سولمى... قوچۇ، چانبالىق، بېشبالىق، ياڭى بالىق» دەپ كۆرسىتىدۇ، دېمەك، بۇ ئىسپاتلىق مەلۇماتتىن بەشبالىق شەھرىنىڭ قەدىمكى شەھەر ئىكەنلىكىنى تەھقىقە شۈبھىسىز.

بەشبالىق تاڭ سۇلالىسى (907 - 618) دەۋرىدە، تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالىي تۇتۇق ھىراۋۇل مەھكىمىسىنىڭ ئورۇنلاشقان جايى ھەمدە يىپەك يولىنىڭ شىمالىدىكى ۋە بالىھىم تۈگۈنى بولۇش بىلەن بىللە شۇ مەزگىللەردە تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى ۋە بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى كەڭ رايونلارنى ھەم بۇ رايونلاردىكى مۇھىم ھەربىي بازىلارنى باشقۇرغان ئىدى. ئورخۇن بويىدىن كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بەشبالىققا كەلگەندىن كېيىن، بەشبالىقنىڭ ئىجتىمائىي مۇھىتىدا زور ئۆزگىرىشلەر بولۇپ، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت

جەھەتلەردە گۈللىنىپ، ھەربىي كۈچى ئېشىپ شەھەر قەلئە مەدەنىيىتىدە ئىلگىرىكىگە قارىغاندا زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشىدۇ. 101

قەدىمكى شەھەر بەشبالىق خارابىگە ئايلانغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئېلىمىز ئالىمى شۇ سۇڭ بۇ يەرگە كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. ئازادلىقتىن ئىلگىرى چەت ئەل ساياھەتچىلىرىمۇ بۇ يەرگە كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، ئۆزلىرى بىلەن بىللە قىممەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلارنى ئېلىپ كەتكەن، ئۇندىن كېيىنمۇ ئېلىمىز ئالىملىرى بۇ يەرگە كۆپ قېتىم كېلىپ تەكشۈرۈش، قېزىش، سىزىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغان، ئازادلىقتىن كېيىن، غەربىي شىمال مەدەنىيەت نازارىتى ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىي يادىكارلىقلارنى باشقۇرۇش جەمئىيىتى بىلەن مۇزېيى بۇ يەردە ئەمەلىي يوسۇندا چوڭ تىپتا تەكشۈرۈش ۋە قېزىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، كۆپلىگەن قىممەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلارنى تاپتى ۋە يىغدى. جۈملىدىن، بۇ يەرنى ئاپتونوم رايون بويىچە مەدەنىي يادىكارلىقلارنى قوغداشنىڭ ئالدىنقى ئورنى قىلىپ بېكىتتى.

تارىخشۇناسلارنىڭ تەكشۈرۈش نەتىجىسىدىن قارىغاندا، قەدىمكى شەھەر بەشبالىق — ھازىرقى جىمىسار ناھىيە بازىرىدىن تەخمىنەن 12 كىلومېتىر شىمالغا جايلاشقان، ئۇ ھازىر جىمىسار ناھىيىسىگە قاراشلىق گۇچۇڭ يېزىسى دائىرىسىدە بولۇپ، كونا شەھەرنىڭ جەنۇبىغا يېزا ئورگىنى جايلاشقان، يېزا بىلەن قەلئەنىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن ئۈچ كىلومېتىر، شىمالىي قىزىل بايراق دېھقانچىلىق مەيدانىغا تەخمىنەن 18 كىلومېتىر، غەربىي غالبىيەت دادۇيىگە 700 مېتىردىن ئوشۇق كېلىدۇ. يەرلىك خەلق بۇ يەرنىڭ نامىنى «كونشە» (破城子) دەپ ئاتىشىدۇ؛ ھازىر كونشە ھەرنى جەنۇبتىن شىمالغا كېسىپ ئۆتىدىغان تاشيول بار.

كونشە ھەرقەلئەسى تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى بۇغا-جەرەن دۆڭلۈكىنىڭ ئېتىكىگە ۋە جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ

قۇربان توڭغۇت قۇملۇقى تۇتاشقان تۈزلەڭلىكىگە ئورۇنلاشقان بولۇپ، جەنۇبى تىيانشانغا، شىمالى قۇملۇق بىلەن تۇتۇشىدۇ، شەرقىي گۇچۇڭ (古州)، مورى (木垒) ئارقىلىق قۇمۇلغا، غەربىي فۇكاڭ، ئۈرۈمچى ئارقىلىق ئىلى ۋادىسىغا، جەنۇبى تۈدۈل تىيانشاندىن ئۆتۈپ تۇرپان ئويمانلىقىغا، شىمالى قۇملۇقىنى بېسىپ ئۆتۈپ، توغرا موڭغۇلىيە يايلىقىغا بارغىلى بولىدۇ. تىيانشاندىن باشلانغان چاڭ سەنگو (长山) كۆنشى ھەرنىڭ جەنۇبىدىن تەخمىنەن ئۈچ كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا، شەرق ۋە غەرب دەپ ئىككى تارماققا بۆلۈنۈپ يەرلىك نامما ئۇلارنى شەرق ۋە غەرب جىلغىلىرى دەپ ئاتىشىدۇ. بىرى كۆنشى ھەرنىڭ شەرقىي شىمالىنى ئايلىنىپ، غەربىي شىمالغا، يەنە بىرى، كۆنشى ھەرنىڭ شەرقىي جەنۇبىنى ئايلىنىپ، غەربىي شىمالغا قاراپ كېتىدۇ.

قەدىمكى شەھەر بەشبالىق قەلئەسى ئىچكى - تاشقى دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ، تۈزۈلۈشى جەنۇب ۋە شىمال تەرەپلىرى تىك تۆت بۇلۇڭ شەكىلدە، ئىچكى قەلئە، تاشقى قەلئە ئوتتۇرا قىسمىنىڭ سەك شەرقىي شىمال تەرىپىگىرەك جايلاشقان، قەلئە سېپىنىڭ تۆت بۇرجىكىدە قاراۋۇل راۋاقتىرى بولۇشتىن تاشقىرى، سىرتلىرىدا دۈشمەندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئاكوپى، ئات يۈزىگە ئوخشىغان مۇداپىئە لىنىيىسى ئورۇنلىرى بار. ئۇلار شەھەر قەلئەسىنى ئوراپ تۇرىدۇ. تاشقى قەلئە سېپىنىڭ شىمالىدىراق بىر ئات، كالا، قوي قولى بار. تاشقى شەھەر قەلئە سېپىنىڭ ئومۇمىي ئايلانمىسى 4596 مېتىر كېلىدۇ. شەرقىي سېپىل بىر قەدەر ياخشى ساقلانغان، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1686 مېتىر كېلىدۇ. جەنۇبىي سېپىنىڭ شەرقىي قىسمى ھازىر مەۋجۇت ئەمەس، بۇ سېپىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 850 مېتىر كېلىدۇ. غەربىي سېپىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1575 مېتىر كېلىدۇ. شىمالىي سېپىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 485 مېتىر كېلىدۇ. ئەمما بۇ سېپىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى ياخشى ساقلانغان، يۇقىرىقى سېپىلارنىڭ ھەر بىرىمىگە بىردىن شەھەر دەرۋازىسى ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، بۇنى 1928 - يىلى غەربىي شىمال ئىلمىي

تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ قېزىش، سىزىش ئەھۋالىغا ھەمدە يۈەن فۇلى پروفېسسورنىڭ كۈنئىشەھەرنى تەكشۈرۈش ۋە خەرىتىگە ئېلىش ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا، ھەر قايسى سېپىلاردىكى دەرۋازا ئورنى ۋە شەكىللىرىنى ئېنىق بىلگىلى بولىدۇ. ھازىر شىمالىي سېپىلدىكى دەرۋازا بىر قەدەر ياخشى ساقلانغان. غەرب، جەنۇب تەرەپتىكى دەرۋازىلارنىڭ ئىزلا قالغان، شەرق تەرەپتىكى شەھەر دەرۋازىسى مەۋجۇت ئەمەس.

تاشقى شەھەر قەلئە سېپىغا ئورۇنلاشقان ئات يۈزىگە ئوخشىغان مۇداپىئەلىنىش ئورنى. سېپىنىڭ سىرتىغا تومپىيىپ چىقىپ تۇرىدۇ. بۇلارنىڭ ئاساسىي قىسمى سوقما تام قىلىپ سوقۇلغان، كۆپ ساندىكىلىرىنىڭ ئارىلىقى 60 مېتر كېلىدۇ. تەكشۈرۈپ ئېنىقلىنىشىغا قارىغاندا، ھازىر 34 ى بار بولۇپ، شەرقىي ۋە شىمالىي سېپىلارنىڭ ھەر بىرىدە يەتتىدىن، جەنۇبىي سېپىدا ئالتىسى، غەربىي سېپىدا 14 سى بار. دۈشمەندىن مۇداپىئەلىنىش ئاكوپىدىن ھازىر پەقەت بىرسى ساقلىنىپ قالغان. ئۇنىڭ شەكىل قۇرۇلۇشىمۇ ئات يۈزىگە ئوخشاپراق كېلىپ، سېپىنىڭ سىرتىغا سەل چىقىپ تۇرىدۇ، ئەمما ھەجىم جەھەتتە ئات يۈزىدىن چوڭراق، بۇلارمۇ سوقما تام قىلىپ سوقۇلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۈستىدە كېسەكتىن ياسالغان ئىككى قاتار كىچىك يالىخانلار بار. ھازىر ئۇلارنىڭ كۆپىنىڭ ئىزى قالغان، تاشقى شەھەر قەلئە سېپىنىڭ تۆت بۇرجىكىدىكى قاراۋۇل راۋاقلارنىڭ شەكىل قۇرۇلۇشى ئېنىق ئەمەس، بىراق غەربىي شىمال بۇرجىكىدىكى قاراۋۇل راۋاقلارنىڭ بىر قەدەر ياخشى ساقلانغان كەمتۈك قىسمى بار. باشقا بۇرجەكلەرگە ئورۇنلاشقان قاراۋۇلخانلار ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان، ئىچكى شەھەر قەلئەسىنىڭ تۈزۈلۈشى ئىچكى قەلئە سېپىنىڭ ئومۇمىي ئايلىنىشى 3003 مېتر كېلىدۇ. ئۇنىڭ شىمالىي سېپى بىر قەدەر ياخشى ساقلانغان. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 818 مېتر، شەرقىي سېپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 560 مېتر بولۇپ، كۆپ قىسمى ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان، جەنۇب تەرەپتىكى سېپىل بىر

قەدەر ياخشى ساقلانغان بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 610 مېتر كېلىدۇ. غەربىي سېپىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1015 مېتر كېلىدۇ. بىراق كۆپ قىسمى تۈزۈلۈپ تۈگىگەن. ئىچكى شەھەر قەلئەسىنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي سېپىللىرىغا ئورۇنلاشقان شەھەر دەرۋازىلىرى بىر قەدەر ياخشى ساقلانغان، بىراق شەرق ۋە جەنۇب تەرەپتىكى دەرۋازىلار ھازىر مەۋجۇت ئەمەس. بۇ شەھەر دەرۋازىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئوتتۇرىسى كاۋاك غالتەكسىمان باغاچلاردىن تەركىب تاپقان نوپەشە دەرۋازا ئىككى يېقىدا يەتتە داندىن قىلىپ قاتار ئۆگزىسىگە قويۇلغان ئىچكى قەلئە سېپىللىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ئات يۈزى، ئاكوپ، قاراۋۇلخانلار ئاساسەن تاشقى قەلئەدىكىگە ئوخشاش بولۇپ، كۆپ قىسمى سوقما تامدىن، ئاز قىسمى كېسەكتىن قىلىپ مۇستەھكەم ياسالغان. ئات يۈزلىرىنىڭ ئارىلىقلىرى 50 - 70 مېترغىچە كېلىدۇ. بۇلارنىڭ ئۇزۇنلۇقى توققۇز مېتر، كەڭلىكى تۆت مېتر، ئېگىزلىكى بىر - ئىككى مېترغىچە كېلىدۇ. ھازىر 14 ئات يۈزىنىڭ تولۇقسىز قىسمى ساقلانغان. دۈشمەندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئاكوپىدىن ئىچكى قەلئەدە پەقەت ئىككىسىلا ساقلانغان بولۇپ، بۇلار شەرق ۋە غەرب سېپىللىرىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان. ئىچكى قەلئە سېپىل بۇرجەكلەرگە ئورۇنلاشقان قاراۋۇل راۋاقلاردىن ھازىر ئۈچىنىڭ تولۇقسىز قىسمى ساقلىنىپ قالغان، ئىچكى قەلئە سېپىنىڭ ھەممە تەرىپىدە مۇھاپىزەت ئىستېھكاملىرى ئورۇنلاشتۇرۇلغان، بۇلارنىڭ كەڭلىكى تەخمىنەن 10 - 30 مېترغىچە كېلىدۇ. چوڭقۇرلۇقى بىردىن - ئۈچ مېترغىچە كېلىدۇ. كۈنئىشەھەر ئىچىدە كومزەك، تاۋاق، تەخسە، تەشتەك، كوزا، قازان، ھېجرە، قەدەھ، ئۇزۇق، قوش قۇلاقلىق كوزا، كۆپ، ئىدىش، سىپادان قاتارلىق ساپال قاچىلارنىڭ پارچىلىرىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. بۇ ساپال قاچىلارنىڭ تولىسى كۆل روك، قوڭۇر، ساغۇچ بولۇپ، ئىچىگە كۆپىنچە ھالدا، سۇس قىزىل، سىرتىغا توق قىزىلراق رەڭلەر بېرىلگەن، بۇ رەڭلەر ئۈستىگە قارا ياكى بېغىر رەڭ قىلىپ، ئەگرى - بۈگرى،

دولقۇنسىمان، تورسىمان، قوپاللىراق كاتەكچە، بۇدۇرسىمان، شارسىمان، ئەتلەس گۈلسىمان قاتارلىق ھەر خىل نەقىشلەر بېرىلگەن، بۇلاردىن باشقا بۇ يەردىن نوكەش شەكىلدىكى ۋالار، چاسا شەكىلدىكى ھەم ئۈستىگە گۈل چېكىلگەن يۇمىلاق شەكىللىك كاھىشلارنىمۇ ئۇچراتقىلى بولىدۇ. يەنە فارفور پارچىلىرى، بۇددا ھەيكەل پارچىلىرى، بوللۇق رەخت پارچىلىرى، تەگگە پۇل نلوفەر قېتى، زىبۇزىنەت بۇيۇملىرى، قىزغۇچ قىياتاش، چوڭ تېشىكى قىزىل رەڭلىك ساپال قاچا قاتارلىق نەرسىلەرنىمۇ ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

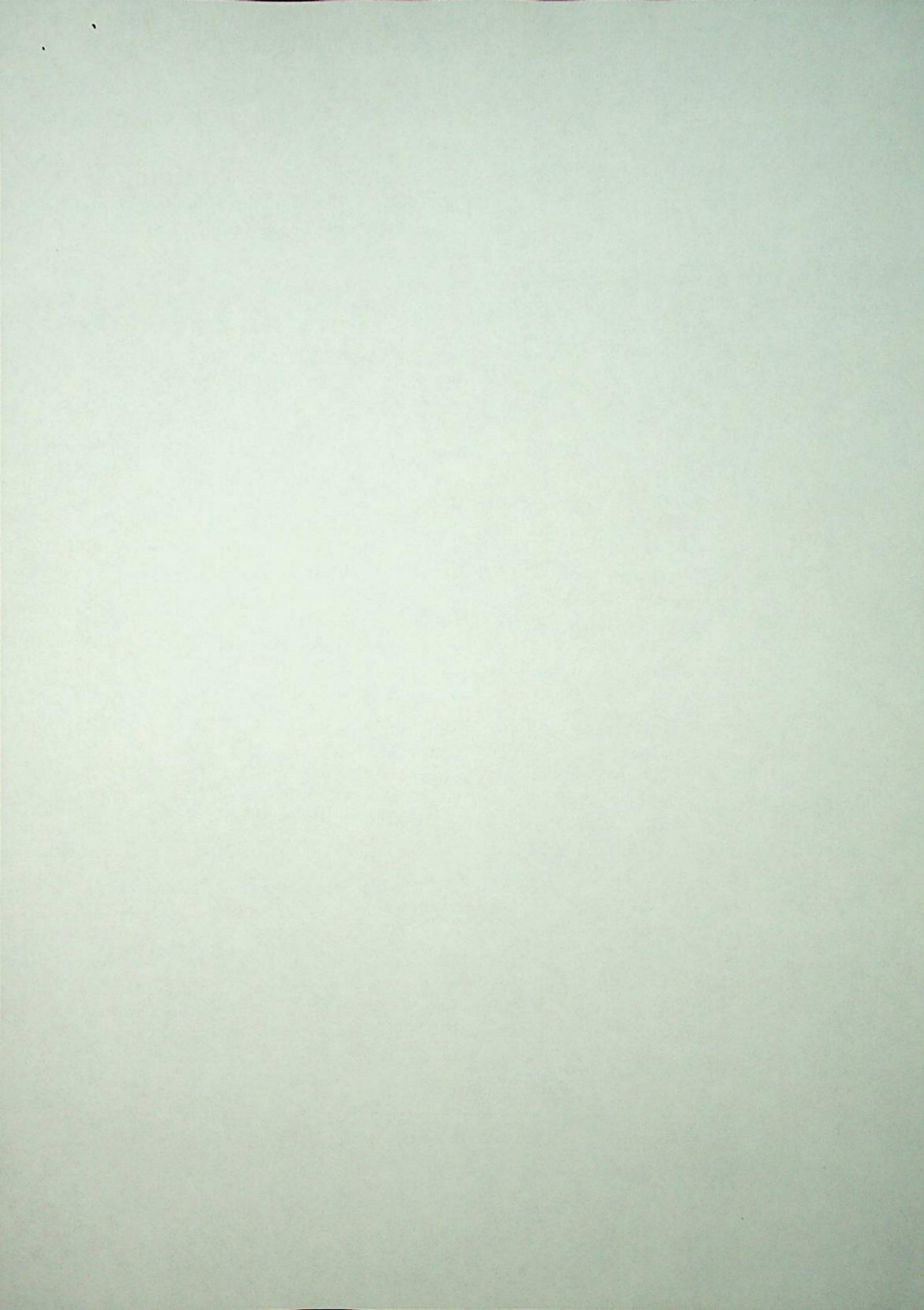
قەدىمكى شەھەر بەشبالىقنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتىمۇ تاڭ سۇلالىسى مەزگىللىرىدە تازا گۈللەنگەن بولۇپ، خوتەن، كۇچا، تۇرپان قاتارلىق جايلارنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتى بىلەن بىر قاتار تۇرالغان ھەمدە يۇقىرىقى جايلارنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتىگە ئوخشاش، ئۇنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتىمۇ ئىچكى ئۆلكىلەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا بەلگىلىك دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتكەن.

ۋاڭ يەندې سۇڭ سۇلالىسىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن ئىدىقۇتقا (تۇرپانغا) ئەلچى بارغىنىدا، ئۇ ئۆزىنىڭ «ئىدىقۇتقا ئەلچىلىك خاتىرىلىرى» دېگەن ئەسىرىگە: ئىدىقۇت خانى ئارىستانخاننىڭ قونى بەشبالىقتا تاللانغان دراملار ۋە ئويۇنلار بىلەن كۈتۈۋالغانلىقىنى، خان، خانىش ۋە خانىكەنىڭ ۋاڭ يەندې شەرىپىگە مۇزىكىلىق قېيىق سەيلىسى ئۇيۇشتۇرغانلىقىنى يېزىپ قالدۇرغان. ئۇ، بۇ مەنزىرىنى ئەسلەپ، «ئوردىدا چالغۇ ئەسۋابلىرى چېلىنىپ زىياپەت باشلاندى. ئاندىن كومېدىك قىزىقچىلىق، ئويۇن - تاماشا بولدى، بۇ ھالەت تاكى كەچقۇرۇنغىچە داۋام قىلدى» دەپ تەسۋىرلەپ كۆرسىتىدۇ. ئۇ يەنە ئۆز خاتىرىسىگە بەرپاپ، غوكقا ۋە ئاياللارنىڭ چاچ شەكىللىرى توغرىلۇق كۆپلەگەن مەلۇماتلارنىمۇ يېزىپ قالدۇرغان.

ئىسلام دىنى شىنجاڭغا تارقالغاندىن كېيىن، ئىسلام مەدەنىيىتى شەكىللىنىپ، زاۋاجلىنىپ گۈللىنىدۇ. بەشبالىقمۇ ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە،

سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي جەمئىيەتتە تۈپلۈك ئۆزگىرىش ۋە بۇرۇلۇش ياساپ، ئىسلام دىنى ۋە مەدەنىيىتى بولسا، ھۆكۈمران ئىدىئولوگىيە ئورۇنغا تۇتىدۇ. مۇشۇنداق چوڭ ئۆزگىرىش ۋە ئىچكى - تاشقى زىددىيەتلەرنىڭ كۈنئىپىرى كۈچىيىشى تۈپەيلىدىن، «چاغىتاي كېيىنكى خانلىقى» زاۋاللىققا يۈز تۇتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بەشبالىقنىڭ ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي ھاياتىمۇ، ئىچكى - تاشقى زىددىيەتلەرنىڭ كۈچىيىشى ھەم سېنىپىي ۋە مىللىي زۇلۇمنىڭ تۈتكۈرلىشىشى نەتىجىسىدە ئاجىزلىشىدۇ ۋە پەسىيدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان تۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل قاتارلىق مىللەت ۋە قەبىلىلەرنى ئاستا - ئاستا ئىسلام دىنى بىلەن تارقالغان ياكى ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە گۈللىنىۋاتقان ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭنىڭ بىر قىسىم جايلارىغا كۆچۈپ كېتىشىگە، يەنە بىر قىسىم تۈركىي ۋە موڭغۇل قەبىلىلىرىنى موڭغۇل يايلاقلىرى ۋە باشقا جايلارغا كۆچۈپ كېتىشىگە مەجبۇر قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەن، تاڭ، يۈەن، مىڭ سۇلالىلىرىغىچە قايتاق ھاياتقا چۆمگەن بەشبالىقنىڭ سىياسىي ۋە مەنىۋى ھاياتى يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۆزىنىڭ تارىخىي ۋە زېمىنىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، بەشبالىق شەھىرى بىر خارابىلىققا ئايلىنىپ كېتىدۇ.

بەشبالىق شەھىرى خارابىلىققا ئايلانغاندىن كېيىن، مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى بۇ يەرنىڭ تەتراپىدىكى كەڭ جايلارنى ئۆزلىرىنىڭ ئاساسلىق دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق قىلىدىغان ئورۇنلىرىغا ئايلاندۇرىدۇ. بارا - بارا بۇ يەردە خەنزۇ قاتارلىق مىللەتلەر تۇپىلىشىپ ئولتۇراقلىشىشقا باشلايدۇ. ئازادلىقتىن كېيىن بۇ يەردە جىمىسار ناھىيىسىنىڭ بىر يېزىسىغا ئايلىنىپ، خەنزۇلار نوپۇس سانىدا ئاساسىي ئورۇننى تۇتىدۇ. ھازىرمۇ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان، ئاشلىق مەھسۇلاتى كۆپ چىقىدىغان ئورۇنلارنىڭ بىرى. (06)

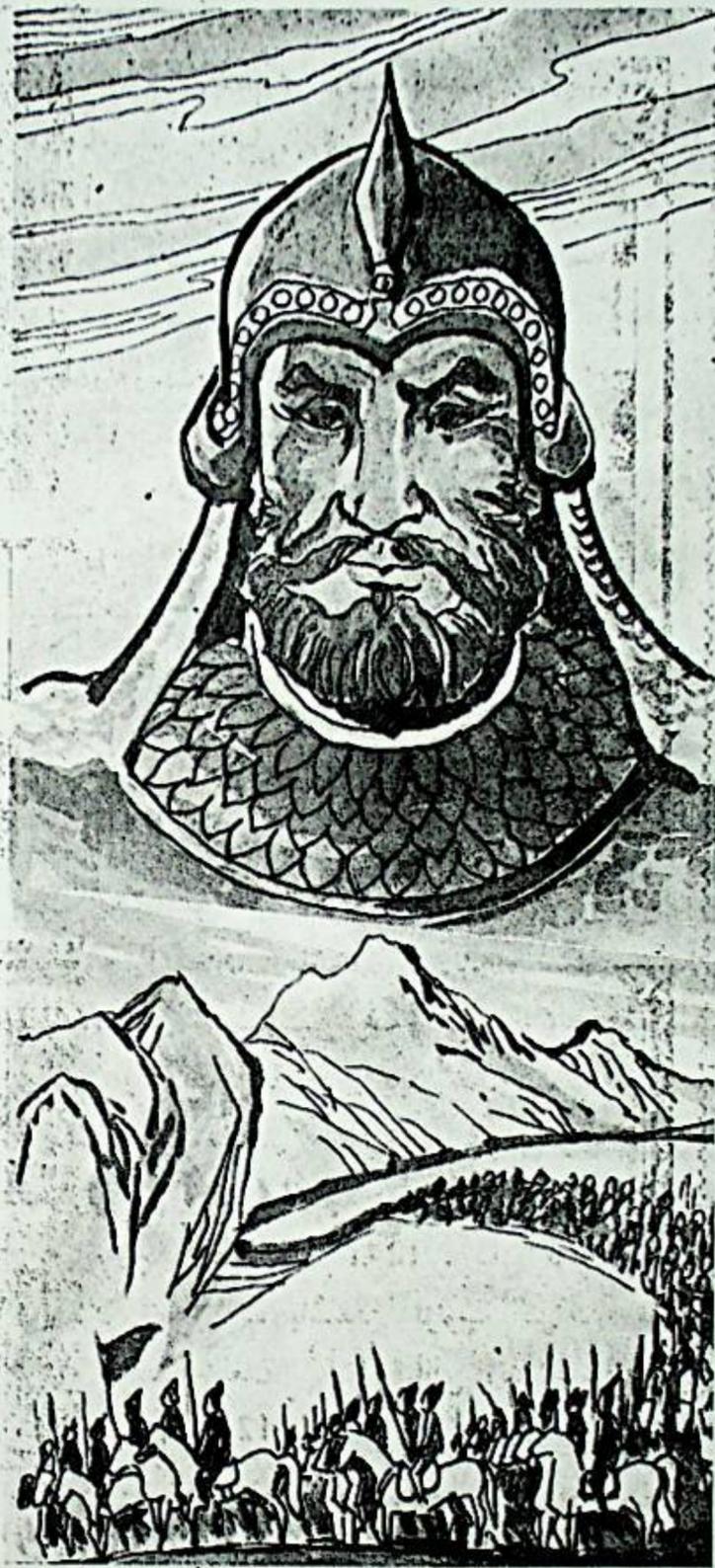
ئوغۇللىرى دادىسىنىڭ جەستىنى قۇرۇلۇن ۋە تونون ۋادىسىدىكى بورخان خالدون دېگەن مۇقەددەس جايغا (ھازىرقى تاشقى موڭغۇلىيىدىكى خاڭگەي تېغىنىڭ ئەتراپىغا) دەپنە قىلغان.

ئوكتاي خان مىلادىنىڭ 1229 - يىلى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە قاغان بولغاندا، موڭغۇل ئادىتى بويىچە چىڭگىزخاننىڭ شەرىپىگە ناھايىتى چوڭ قۇربانلىق قىلغان. ئوكتاي خان «ئۈچ كۈنگىچە دادىسىنىڭ مۇقەددەس روھىغا يېمەك - ئىچمەكلىكلەر بېرىلىشىنى بۇيرىغان. تويان ۋە موڭغۇل قوماندانلىرىنىڭ ئائىلىلىرىدىن قىرىق نەپەر گۈزەل قىز تاللىۋېلىنغان. قىزلارنىڭ ھەممىسىگە ئەڭ ئېسىل رەختلەردىن تىكىلگەن ئاجايىپ چىرايلىق كىيىم - كېچەكلەرنى كەلدۈرگەن. قىزلارغا ھەيران قالغۇدەك جۇلالىق زىننەت - زىننەت جابدۇقلىرى (مەرۋايىت، ياقۇت، ئالتۇن، كۈمۈشتىن ياسالغان) تاقىلىپ ياساندۇرۇلغان. راشىدىننىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا قىزلار ئۇ دۇنيادا چىڭگىزخانغا خىزمەت قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتىلگەن».

قەدىمكى زاماندا ئىنسان بالىلىرى خۇرپاتقا ئىشەنگەنلىكىدىن غەلىتە ۋە ۋەھشى تۇرۇپ - ئادەتلەرگە بېرىلىپ كەتكەن. شۇنى ئېيتىش كېرەككى، ئوكتاي خان، 40 نەپەر قىزنى تىرىكلا كۆمۈپ ۋە ئۆلتۈرۈپ، ئاندىن كېيىن ئۇ دۇنيادىكى دادىسى چىڭگىزخاننىڭ قېشىغا ئەۋەتكەن.

موڭغۇللار، ئوكتايخاننىڭ دەۋرىدە (1229 - 1241) ياۋروپاغا يۈرۈش قىلغان، ئوكتايخان ياۋروپاغا قىلىنىدىغان يۈرۈشىنى تەشكىللەشتىن بۇرۇن، كۇربىيىنى (ھازىرقى چاۋشىيەننى) قايتىدىن بويىسۇندۇرغان، جورجىت خانلىقىنىمۇ ئۈزۈل - كېسىل ئاغدۇرۇپ تاشلىغان. ئوكتايخان مىلادىنىڭ 1234 - يىلى جورجىت خانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1235 - يىلى قورۇلۇن دەرياسىنىڭ بويىدا قورۇلتاي چاقىرىپ، ياۋروپاغا يۈرۈش قىلىشىنى تەشكىللىگەن.

ئوكتاي خان ياۋروپاغا يۈرۈشكە 150 مىڭ ئاتلىق

باتۇخاننىڭ ياۋروپاغا يۈرۈش

قىلىشى

تۇرغۇن ئالماس

چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1227 - يىلى 18 - ئاۋغۇستتا 70 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ

قوشۇن سەپەرۋەر قىلغان. بۇ چوڭ قوشۇنغا چىڭگىزخاننىڭ چوڭ نەۋرىسى باتۇخاننى (مىلادىنىڭ 1209 - يىلى تۇغۇلۇپ مىلادىنىڭ 1256 - يىلى ئۆلگەن) باش قوماندان قىلىپ تەيىنلىگەن، ئەمدىلا 26 ياشقا كىرگەن باتۇخانغا 60 ياشقا كىرگەن سۇبۇتاي باتۇرنى (مىلادىنىڭ 1176 - يىلى تۇغۇلۇپ 1248 - يىلى ئۆلگەن) باش مەسلىھەتچى قىلىپ قوشقان. باتۇخان نامدا باش قوماندان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتىكى باش قوماندان سۇبۇتاي باتۇرنى ئىدى. ئوكتايخان، باتۇخانغا چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىلىرىدىن - ئورداخان، بىركىخان، شايبانخانلارنى (بۇ ئۈچى باتۇخاننىڭ ئۇكىلىرى) ۋە گويۇكخان، قادانخان (بۇ ئىككىسى ئوكتايخاننىڭ ئوغۇللىرى) قايدۇخان (بۇ ئوكتايخاننىڭ نەۋرىسى) موڭلىخان (بۇ تولخاننىڭ ئوغلى) بايدارخان (بۇ چاغاتاينىڭ ئوغلى) قاتارلىق خانزادىلەرنىمۇ بىللە قوشۇپ ماڭدۇرغان.

باتۇخاننىڭ باش قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى مىلادىنىڭ 1236 - يىلى ياۋروپاغا قاراپ ماڭغان. موڭغۇللار، سوبۇتاي باتۇرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان خانزادىلەرنىڭ قوماندانلىقىدا بىر نەچچە يۆنىلىشتىن شەرقىي ياۋروپاغا ھۇجۇم باشلىغان.

باتۇخان، سوبۇتاي قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى مىلادىنىڭ 1236 - يىلى 4 - ئايدا ئېدىل (ۋولگا) بۇلغارلىرىغا ھۇجۇم قىلغان. باتۇخان ئېدىل بولغار خانلىقىنىڭ پايتەختى بولغار شەھىرىگە بېسىپ كىرگەن. لېكىن باتۇخان ئېدىل بولغار خانلىقىنى (770 - 1400) يوقاتمىغان. بولغارلار، موڭغۇللارغا ياساق تۆلەيدىغان بولغان.

باتۇخان مىلادىنىڭ 1237 - يىلى موسكۋانى ئېلىپ، شەھەرنى ۋەيران قىلغان. باتۇخان شىمالغا يۈرۈپ نوۋۇگوردنى ئالماقچى ئىدى. لېكىن ئۇ، نوۋۇگوردنىڭ تەبىئىي توساقلار (قېلىن ئورمان ۋە سازلىقلار) بىلەن ئورالغانلىقىنى ئاڭلاپ ئېدىل دەرياسىنىڭ بويىدىكى دالارغا قاراپ ماڭغان.

ئۆزئارا ئورۇشلاردا ئاجىزلاپ، پارچىلىنىپ كەتكەن رۇس بەگلىكلىرى (كىسەزلىكلىرى) موڭغۇللارنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرالمىغان. موڭغۇللار مىلادىنىڭ 1238 - يىلى ۋادىسى، سوزدال، رەزان قاتارلىق رۇس بەگلىكلىرىنىڭ ئوندىن ئارتۇق شەھەرلىرىنى بېسىپ ئالغان. قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەن شەھەرلەرنىڭ خەلقى قىرىپ تاشلانغان.

باتۇخان مىلادىنىڭ 1240 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا «رۇس شەھەرلىرىنىڭ ئانىسى» دەپ ئاتالغان كېيۋ شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغان. شەھەر، 6 - دېكابىر كۈنى ئېلىنغان. موڭغۇللار تەرىپىدىن بۇلانغان ۋە ۋەيران قىلىنغان. كېيۋكىيەنىڭ دانىشىلىق ۋېنگرىيىگە قېچىپ كەتكەن.

كېيۋ ئېلىنغاندىن كېيىن موڭغۇللار، باتۇخان ۋە سۇبۇتاي باتۇرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، ئىككى چوڭ يۆنىلىشتىن غەربكە ۋە غەربىي جەنۇبقا قاراپ ھۇجۇم قىلغان. باتۇخان قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى كېيۋتىن غەربىي جەنۇبقا يۈزۈلۈپ دوناي ۋادىسىغا ماڭغان. بايدارخان بىلەن قايدۇخان قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى توپتوغرا غەربكە - پولشاغا قاراپ ماڭغان.

بايدارخان مىلادىنىڭ 1241 - يىلى 13 - فېۋرالدا مۇزلىغان ۋىسلا دەرياسىدىن ئۆتۈپ كىراكوۋ شەھىرىنى بېسىپ ئالغان. پولشا قىرالى ۋىلا دىسلاۋ IV

مىلادىنىڭ 1241 - يىلى 18 - مارتتا موراۋىيىگە (چېخوسلوۋاكىيىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا) قېچىپ كەتكەن. بايدارخان قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى چېخوسلوۋاكىيە، گېرمانىيە (سىلىزىيە رايونىغا) غىچە بېسىپ بارغان. موڭغۇللار چېخوسلوۋاكىيىنىڭ ناھايىتى قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرىغان.

دوناي ۋادىسىغا ھۇجۇم قىلغان باتۇخان ۋېنگرىيە قىرالى ىلا IV (مىلادىنىڭ 1235 - يىلىدىن 1270 - يىلىغىچە قىرال بولغان) نىڭ قوماندانلىقىدىكى ۋېنگىر قوشۇنلىرىنى تارمار قىلغان. ىلا IV مىلادىنىڭ 1241 - يىلى 11 - ئاپرىلدا موڭغۇللار بىلەن بۇداپېشت يېنىدا بولغان جەڭدە مەغلۇپ بولغاندىن

كېيىن سېرىبىگە (ھازىرقى يوگوسلاۋىيىگە) قېچىپ كەتكەن! باتۇخاننىڭ بۇيرىقىغا ئاساسەن، قادانخان قوماندانلىقىدىكى موڭغۇل قوشۇنلىرى بىلا IV نى قوغلاپ ئادىياتىك دېڭىزنىڭ بويىغىچە كەلگەن. موڭغۇللارغا ئەسەر چۈشۈپ كېتىشىدىن قورققان بىلا IV سېرىبىمۇ تۇرالماي، دالماتسىيە تاقىم ئاراللىرىغا (ئادىياتىك دېڭىزىدا) قېچىپ كەتكەن. قادانخان بىلا IV نىڭ نەگە قېچىپ كەتكەنلىكىنى ئېنىق بىلىمگەندىن كېيىن، مىلادىنىڭ 1242 - يىلى 3 - ئايرىلىدا ۋېنگرىيىگە قايتىپ كەلگەن.

موڭغۇللار، شەرقىي ياۋروپادا ئۇرۇش ھەرىكەتلىرى بىلەن ئاۋارە بولۇۋاتقاندا، ئۇشتۇمتۇتلا، ئوكتايخاننىڭ تۈلگەنلىكى توغرىسىدا كۆڭۈلىنىز خەۋەر ئاڭلاندى، ئوكتايخان مىلادىنىڭ 1241 - يىلى 11 - دېكابردا، 55 يېشىدا تۈلگەن ئىدى. ئوكتايخاننىڭ ئۆلۈمى، موڭغۇللارنىڭ يۈرۈشىنى توختىتىپ ئارقىغا قايتىشقا سەۋەب بولدى. ئەگەر ئۇنداق بولمىغاندا، موڭغۇللار شەرقىي ياۋروپا خەلقلىرىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچراپ ئېغىر تالاپەت كۆرگەن بولسىمۇ، قوشۇننى تولۇقلاپ، غەربىي ياۋروپاغا مۇسۇپ كىرىش ئېھتىمالى بار ئىدى. موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ قاغانلىق تەختىگە كىمىنىڭ ئولتۇرۇشىنى بەلگىلەش مەسىلىسى ناھايىتى مۇھىم، جىددىي ۋەقە ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىلىرى ياۋروپادىكى تۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى توختىتىپ ئارقىغا قايتقان.

موڭغۇللارنىڭ يۈرۈشىنى توختىتىپ ئارقىغا قايتىشى ياۋروپانى قورقۇنچىلىق تەقدىرىدىن قۇتۇلدۇردى. ياۋروپا خەلقلىرى مىلادىنىڭ 5 - ئەسىردە ياۋروپا ھون ئىمپېرىيىسىنىڭ قاغانى ئاتىلدىن اقورقۇپ، تىلىنى تۇتۇلۇپ قالغان ئادەمدەك گىچىلىشىپ لاغىلداپ تىتىرىگەن ئىدى. باتۇخاننىڭ ئاتىلدىن سەككىز ئەسىر كېيىن ياۋروپاغا قىلغان يۈرۈشىمۇ، ياۋروپالىقلارنى ئاتىلا دەۋرىدىكىدەكلا دەھشەتكە سېلىپ ئەيسا

بە يىغە مېھرىدىن نىجادلىق تىلەپ، خېرىستىيان بۇتخانىلىرىدا ئىبادەت قىلىپ، يىغا - زارى قىلىشقا سەۋەب بولغان ئىدى.

مىلادىنىڭ 1236 - يىلىدىن 1242 - يىلىغىچە ئالتە يىل داۋام قىلغان بۇ يۈرۈشىدە موڭغۇل ئاتلىرىنىڭ ناھال ئىزلىرى، شەرقىي ئىرتىش بويلىرىدىن تارتىپ غەربىي دىنىستىر، دوناي دەريالىرىنىڭ بويىغىچە چۈشكەن ئىدى. مانا شۇ ئىزلار زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، بورانلارنىڭ ئۇچۇرۇپ، كېتىشى، قۇمىنىڭ كۆمۈشى، يامغۇرنىڭ يۇيۇشى، كوكتايلارنىڭ قاپلاپ كېتىشى نەتىجىسىدە يوقىلىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن موڭغۇللارنىڭ ئاسىيا، ياۋروپا خەلقلىرىنىڭ قەلبىگە سالغان قانلىق ئىزلىرى تارىخ ئارقىلىق مەڭگۈ تۇپمىدى.

موڭغۇللار مىلادى 13 - ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدا دۇنيانى تىرتىپ، ئاسىيانىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ياۋروپانىڭ يېرىمىنى بېسىپ ئېلىپ، چىڭگىزخان تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى مىسلى كۆرۈلمىگەن قۇدرەتلىك ھالغا كەلتۈرگەن ئىدى. (9)

تىرىشچانلىق ۋە ئىقتىسادچانلىق توغرىسىدا
 ئىقتىسادچىل بولساڭ شەرەپ قازىنەن،
 ئىسراپخور بولساڭ خاراپ بولۇرسەن.
 سى ما گۇاڭ
 ئاسايىشتا قۇۋۋىتىڭنى، پېقىرچىلىقتا
 بەزىلىتىڭنى يېتىلدۈر. ئاتاق ئابرويغا بېرىلگەن
 كىشىدە ئېنىق ئىرادە بولماس، خاتىرجەملىك
 بولمىغان كىشىدە ئۇلۇغۋار نىيەت بولماس.
 جۇ گېلياڭ
 ئۇقۇمۇشلۇق ئادەمنىڭ ئىرادىسى تەرىققەتتە
 بىلىنمۇ، ئەسكى كىيىم ناچار تاماقتىن نومۇس
 قىلىدىغانلار روتاق تاپماس ھەم پىكىرلىك بولماس.
 كۆڭرى

غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ

مەدەنىيىتى

ئابدۇل ئوردۇن

قەبىلە باشلىقى گوربالا دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇيغۇرلار شەرق تەرەپتە تاتابىلارغا، قىتان (كىدان) لارغا يۈرۈش قىلىپ، غەربتە باسمىل، قارلۇق، كەنكۈن (قىرغىزلارنىڭ ئەجدادى) لارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۆتۈكەن تېغىنىڭ ئېتىكىنى پايتەخت قىلىپ، قودرەتلىك ئۇيغۇر خاندانلىقىنى تىكلەنگەن.

مىلادى 840 - يىلى ئۇيغۇر خاندانلىقى تەبىئىي ئاپەت (ئاچارچىلىق، - يۇقۇملۇق كېسەللىك) ۋە سۈنئىي ئاپەت (ئىچكى قىرغىنچىلىق ۋە قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمى) تۈپەيلىدىن ئاخىر بىمىرىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، خاندانلىقتىكى ئۇيغۇرلار جەنۇبقا ۋە غەربكە قاراپ كۆچكەن. جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار كېيىنچە خەنزۇلارغا ياكى قىرغىزلار، شىرۋىلار ۋە تاتابىلارغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ، مۇستەقىل مىللەت سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇشتىن قالغان. غەربكە كۆچكەن پانتېكىن باشچىلىقىدىكى 15 قەبىلە باشتىن - ئاياغ ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ، تىيانشاننىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدا ئەنشى ئۇيغۇر خانلىقى (قاراشەھەر، كۇچانى پائالىيەت مەركىزى قىلغان) نى قۇرغان. ئۇلارنىڭ تەسىرىدە ئىسپانىيە كېيىنچە گەنسۇنىڭ غەربىي قىسمىغا كۆچكەن بىلگەن. كېيىن گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغان.

ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ كېلىپ ماكانلاشقاندىن

شەرقىي ئۇيغۇرلار ئەجدادلىرى دەسلەپتە موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىدىكى سېلىنگا دەرياسى بويلىرىدا ياشىغان. ئۇلار ئەسلى تېلىلار (تورا ياكى تورانلار) تەركىبىدىكى قەۋم بولۇپ، دەسلەپتە تۈرك (كۆك تۈرك) خانلىقىغا بېقىنغان. قەبىلە باشلىقى بۇدسات (كۆل ئېرىكىن) دەۋرىگە كەلگەندە تەدرىجىي قودرەت تاپقان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن يىللىرى (مىلادى 627-449-يىللار) نىڭ دەسلەپكى يىللىرى بۇدسات سىر-تاردۇشلار بىلەن بىرلىشىپ، شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ شىمالىدىكى زېمىنلىرىغا ھۇجۇم قىلغان. تۈرك قاغانى ئىلىك ئوغلى يۇقۇق شادنى ئۇلارغا قارشى ئاتلاندىرغان. بۇدسات بەش مىڭ ئاتلىق ئەسكەر بىلەن ئۇنىڭغا قارشى چەك قىلىپ، يايلى تېغىدا (گەنسۇ تەۋەسىدە) ئۇنىڭغا قاتتىق زەربە بەرگەن، ھەمدە ئۇلارنى تەڭرىتاغنىڭ (تىيانشاننىڭ) شىمالىغا قەدەر قوغلاپ بارغان، شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇيغۇرلار تازاروناق تېپىشقا باشلىغان.

يىللار ۋە ۋاقىتلىق نەزەر

كېيىن، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، قاتناش - ترانسپورت ئىشلىرىدا، سودا تىجارىتىدە كۆرۈنەرلىك راۋاجلىنىش بولۇپلا قالماي، مەدەنىيەت ئىشلىرىدىمۇ يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن.

غەربىي-شىمال قەدىمىدىن بۇيان ياۋروپا-ئاسىيادىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتى ئالمىشىدىغان رايون بولۇپ كەلگەندى. ئۇيغۇرلار غەربىي شىمالغا كۆچۈپ ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىن، بۇ مول مەدەنىيەت مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلدى ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇپ يېڭى ئۇنىۋېرسال مەدەنىيەتنى شەكىللەندۈردى. بۇ يېڭى مەدەنىيەت تىل - يېزىق، ئەدەبىيات، تەقۋىم (كالىندارچىلىق) چىلىك، دىن، رەسساملىق، ھەيكەلتراشلىق قاتارلىق جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ.

1) تىل - يېزىق جەھەتتە: ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ كەلگەن دەسلەپكى چاغلاردا، بىر مەھەل يەنىلا قەدىمكى تۈرك يېزىقى (يەنى ئورخۇن يېزىقى) نى قوللانغان، كېيىن سوغدى يېزىقى ئاساسىدا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئىجاد قىلغان، بۇ يېزىقنى قوللىنىش دائىرىسى كۆكئارت (پامىر) نىڭ غەربىدىكى رايونلارغىچە كېڭەيگەن، قىتانلارنىڭ يېزىقىمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ تەسىرىدە ئىجاد قىلىنغان. موڭغۇللار قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللانغان، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ 20 نەچچە ھەرىپى بولغان.

XI ئەسىردىن باشلاپ ئۇيغۇرلار تەدرىجىي ھالدا ئەرەب يېزىقىنى ۋە ئەرەب يېزىقى ئاساسىدا تۈزگەرتىلگەن چاغاتاي يېزىقىنى قوللانغان.

قاراخانىلار دەۋرى (X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن XII ئەسىرگىچە) دە، شىنجاڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ، پەرسىيە بىلەن بولغان مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئالاقىسى تېخىمۇ قويۇقلاشقان. مۇشۇنداق ئىجتىمائىي مۇھىتتا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ شاھانە ئەسەر - «قۇتادغۇبىلىك»، مەخمۇت قەشقىرى بۈيۈك قامۇس - «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى يازغان.

XIII ئەسىردە تۇرپان ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا مەتبەئەچىلىك خېلى تەرەققىي تاپقان. 1902 - 1907 - يىللىرى پرومىسىنىلىك گرونۋېدىل بىلەن لېكۈك

تۇرپاندىن بىر مۇنچە ياغاچ ئويما ھەرپلەرنى تاپقان. «جۇڭگو مەتبەئەچىلىكىنىڭ ئىختىرا قىلىشى ۋە ئۇنىڭ غەربكە تارقىلىشى» ناملىق كىتابنىڭ 104 - 106 - بەتلەردە، تۇرپاندىن تېپىلغان ياغاچ ئويما ھەرپلەر ئىچىدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى، خەنزۇچە، تاڭغۇتچە، سانكرىتچە، موڭغۇلچە، توبۇتچە ھەرپلەر بارلىقى قەيت قىلىنغان. شەرقشۇناس پېلېئوتومۇ دۇنخۇاڭدىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئويۇلغان نەچچە يۈز دانە ياغاچ تاختىلارنى تاپقان ھەمدە ئۇنى بىللە تېپىلغان ئاسار- ئەتىقىلەر بىلەن بىرلىكتە تەتقىق قىلىپ، ئۇ ئويما مەتبەئە ھەرپلىرىنىڭ يىل - دەۋرىنى 1300 - يىللارغا تەئەللۇق دەپ مۇئەييەنلەشتۈرگەن.

غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلاردا تەقۋىمچىلىكمۇ خېلى تەرەققىي قىلغان. گېرمانىيىنىڭ ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىدىكى ئارخىئولوگلار قوجۇ خارابىسىدىن تەقۋىم (كالىندار) يېزىلغان تارشا پۈتۈكنى تاپقان، ئۇنىڭ خېتى سوغدى يېزىقىدا يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدىكى كۆنلەرنىڭ نامى سوغدى تىلى بىلەن، خەنزۇچە، تۈركچە، ئۈچ خىل ئاتالغان. ئالىملار تەتقىقات ئارقىلىق بۇ تەقۋىمنى قوچۇدىكى مانى مۇخلىسلىرى تۈزگەن ۋە قوللانغان دەپ قاراشماقتا. بۇ تەقۋىمنى غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۈچ تۈرلۈك مەدەنىيەتنى مۇجەسسەملەشتۈرگەنلىكىنىڭ پاكىتى دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، تۈرلۈك دىنلارغا، يەنى مانى، بۇددا، نېستورىيان دىنىغا ۋە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. بۇ دىنلارنىڭ تارقىلىشى ھۆكۈمران سىنىپلار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولسىمۇ، لېكىن پۈتكۈل مەدەنىيەتكە زور تەسىر كۆرسەتكەن. شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن تېپىلغان مىڭ ئۆيلەردە، ھەر قايسى دىنلارنىڭ ئىبادەتخانا خارابىلىرىدە جۈملىدىن ئىسلام دىنى ئۇسلۇبىدىكى مەسچىت - مەدرىسەلەر، مەقبەرلەردە يۇقىرىقى دىنلارنىڭ تەسىرى مانا مەن دەپ ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. تۈرلۈك تارىخىي ماتېرىياللاردا بۇ دىنلارنىڭ غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقىلىشى توغرىسىدا مەلۇمات قالدۇرۇلغان.

ئاسمان جىسىملىرى

ئ

بىئەت دۇنياسىدىكى ھايۋاناتلار، مەسىلەن بۆرە، يولۋاس، يىلپىز، شىر، ئېيىق قاتارلىقلار ئارىسىدا، دائىم ئۆزئارا بىر - بىرىنى يەپ كېتىش ۋە قەسى يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. كۈچلۈكلەر ئاجىزلارنىڭ گۆشىنى ئۆزىگە ئوزۇقلۇق قىلىدۇ. چوڭ يىلقلار كىچىك يىلقلارنى يەيدۇ. كىچىك يىلقلار كىچىك قىسقىچ پاقىلارنى يەيدۇ. بۇبىر ئادەتكە ئايلىنىپ قالغان، بۇنىڭدىن ھېچكىم ئەجەپلىنىپمۇ كەتمەيدۇ. ئەجەپلىنىدىغان يېرى شۇكى، ئالەم بوشلۇقىدىمۇ ھايۋاناتلارغا ئوخشاش بىر - بىرىنى يۇتۇپ كېتىدىغان يۇلتۇزلار بار.

ئالەم بوشلۇقىدا بىر - بىرىنى يۇتۇپ كېتىۋاتقان يۇلتۇزلارنى ئامېرىكا ئالىملىرى تېخى بېقىنىدىلا بايقىغان، ئاللىقاچان قېرىلىق ياسقۇچىغا كىرىپ قالغان بۇ ئىككى يۇلتۇز، ئاسترونومىيىدە 29 - 61 - يۇلتۇزلار سىستېمىسىغا مەنسۇپتۇر.

ئالىملار كۆزىتىش جەريانىدا، بۇ ئىككى يۇلتۇز - نىڭ بىر - بىرىگە ناھايىتى يېقىن ئىكەنلىكىنى، بىر - بىرىنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىپ پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغانلىقىنى، شۇنداقلا پائالىيەت جەريانىدا، بىر - بىرىنى يۇتۇپ كېتىش ھادىسىسىنىڭ ئىنتايىن كۆرۈنەرلىك ئىكەنلىكىنى، بۇنىڭ ئىچىدىكى بىر ئاز چوڭراق بولغان يۇلتۇزنىڭ كىچىكرەكىنى بىر - بىرلەپ، ئۆزلۈكسىز يۇتۇپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى، يەنى ئۇنىڭ تاشقى قەۋىتىدىكى ماددىلارنى سۈيۈپ، ئۆزىگە سۈمۈرۈپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى، شۇنىڭ بىلەن ئۆزى بارغانسېرى سەمىرىپ، ھەجىمى ۋە ماسسىنىڭ ئۆزلۈكسىز چوڭىيىۋاتقانلىقىنى، يېپىلىپ كېتىۋاتقان يۇلتۇزنىڭ ھەجىمى ۋە ماسسىنىڭ كۈندىن - كۈنگە كىچىكلەۋاتقانلىقىنى بايقىغان. (08)

ئۇيغۇرلار ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىلا، يەنى VIII ئەسىرلەردە مانى دىنىغا ئىشىنىشكە باشلىغان. IX - X ئەسىرلەردە گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىمۇ مانى دىنىغا ئېتىقات قىلغان، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» 490 - جىلد «ئۇدۇن (خوتەن تەزكىرىسى)» دە، شىمالىي سۇڭ خانلىقىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، خوتەندە بۇددا دىنى، ئاتەشپەرەسلىك دىنىدىن باشقا، مانى دىنىمۇ مەۋجۇت - جۇت ئىكەنلىكى زىكىرى قىلىنغان. قوچۇدىن مانى دىنىنىڭ نۇرغۇن ۋەسىقىلىرىنىڭ تېپىلىشى ئەينى چاغدا تۇرپاندا مانى دىنى خېلى ئەۋج ئالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

نېستورىيان دىنى خىرىستىئان دىنىنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، غەربتە چەتكە قېقىلىشقا ئۇچرىغاندىن كېيىن نېستورىيان مۇرىتلىرى VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭغا كېلىپ دىن تارقاتقان. گېرمانىيە ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى ئارخىئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە قوچۇدا بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ نېستورىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىققان. موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە نېستورىيان دىنىنىڭ ئەقىدىسى يەرلىك خەلقلەرنىڭ ئورۇپ - ئادىتىگە سېلىپ كەتكەن ۋە نېستورىيان دىنىنىڭ ئەقىدىسىدە ئاز - تولا ئۆزگىرىش بولغان. بۇ دەۋردە نېستورىيان دىنىدىكى ئۇيغۇرلار ئېلىپخانلار دۆلىتىدىكى موڭغۇل ھۆكۈمرانلارنىڭ ھوزۇرىغا ۋە غەربتىكى خىرىستىئان دىنىدىكى ئەللەرگە ئەلچىلىككە ئەۋەتىلىپ، شەرق بىلەن غەربنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئالاقىسىنى كۈچەيتىشكە مۇھىم تۆھپە قوشقان.

ئۇيغۇرلاردىن يېتىشىپ چىققان نېستورىيان دىنى ئۆلىمالىرى ماركوس، رايان ساۋما قاتارلىقلار زور ئاتاق قازىنىپ، بەزىلىرى ئېپىسكوپولۇققا كۆتۈرۈلگەن. مەيلى بۇددا، مانى، نېستورىيان دىنى بولسۇن ياكى ئىسلام دىنى بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئەينى زاماندا يالغۇز شىنجاڭدا دىن تارقىتىش رولىنى ئويناپلا قالماستىن، بەلكى ھەرقايسى ئەل خەلقلرىنىڭ پەن، مەدەنىيىتىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىنىڭ بېشىدا تۇرتكىلىك رول ئوينىغان. (06)

ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقنىڭ بۈيۈك

ئالىمى — ئەل خارەزمى

ئورسۇن مۇھەممەت ساۋۇت

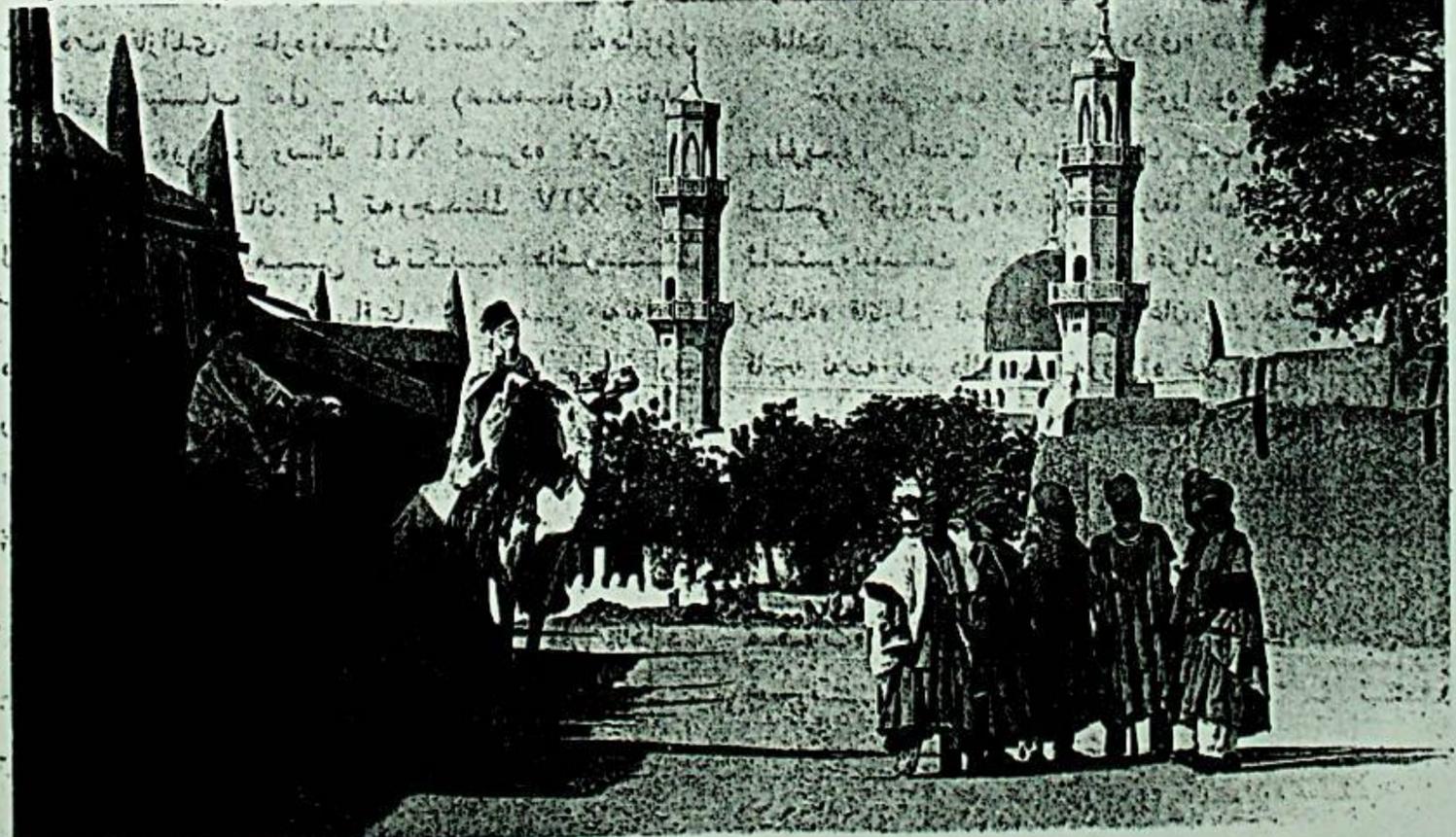
بولۇپمۇ، ئىسلامىيەتكىچە بولغان دەۋرلەردە، خارەزمىدە تەبىئىي پەنلەر- گېئومېترىيە، ئاسترونومىيە، خىمىيە قاتارلىقلار زور دەرىجىدە تەرەققى قىلغان. خارەزمىنىڭ مۇشۇنداق ئەۋزەل شارائىتى، خارەزمىنىڭ تۇسۇپ يېتىلىشىگە زور تەسىر كۆرسەتكەن.

ئەل خارەزمىي دەسلەپكى مەلۇماتنى ئۆز مەھەللىسىدىكى دىنىي مەدرىسەلەردە ئالغان. زېرەك، خارەزمىيىنى تەبىئەت. قانۇنلىرى، ھېسابلاش قائىدىلىرى، چەت ئەل تىللىرى ۋە خەلقنىڭ ئەپسانە- رىۋايەت، چۈچەكلىرى تولىمۇ قىزىقتۇراتتى. خارەزمىي ياشلىق دەۋرلىرىدە ئىلىم تەھسىل قىلىش ئۈچۈن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كۆپلىگەن شەھەرلىرىنى ئارىلىغان. ئۇ، ئۆز ئانا تىلى - تۈرك تىلى بىلەن بىرگە، ئەرەب، فارس، سانسكرىت تىلىنى، شۇنداقلا، قەدىمكى يەھۇدىلەرنىڭ تىلىنىمۇ تىرىشىپ ئۈگىنىۋالغانىدى. شۇڭلاشقا، خارەزمىي ئەينى دەۋرلەردىكى شەرقتە مەلۇم بولغان ئاساسلىق ئىلمىي ئەسەرلەرنى سىستېمىلىق يوسۇندا ئۆگەنگەن ۋە تەتقىق قىلغان. بولۇپمۇ، ماتېماتىكا، گېئومېترىيە، ئاسترونومىيە، جۇغراپىيە، مېدىتسىنا ۋە تارىخ پەنلىرىنى كۆڭۈل قويۇپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، ناھايىتى قىممەتلىك نادىر ئەسەرلەرنى يېزىپ، شەرق مەدەنىيىتىگە ۋە شۇ ئارقىلىق پۈتكۈل ئىنسانىيەت

مەلۇمكى، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقى ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەتلىك خەلق بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئىنسانىيەت پەن - مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن ئۈچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى. ئەل خارەزمىي ئەنە شۇ خەلق ئىچىدىن چىققان بۈيۈك ئالىملارنىڭ بىرى. ئۇنىڭ تولۇق ئىسمى مۇھەممەد ئىبن مۇسا ئەل خارەزمىي بولۇپ، ياۋروپا ئەللىرىدە «ئەلگارىزمۇس»، «ئەلخارېزمۇس»، ئەلگارىزمۇس» دېگەن ئىسىملار بىلەن مەشھۇر بولغان.

خارەزمىنىڭ تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغان ۋاقتى ھەققىدە ھازىرچە تەپسىلى مەلۇماتلار يوق. ئەمما، كۆپلىگەن ئىشەنچلىك مەنبەلەردە، ئۇ، 783 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ خارەزم رايونىدا تۇغۇلۇپ، مىلادى 850 - يىلى باغداتتا ۋاپات بولغان، دەپ قەيت قىلىنىدۇ.

خارەزمىي — ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمىي ۋە گۈزەل بىر ۋادىسى بولۇپ، بۇ يەردە، قەدىمدىن بۇيان پەن - مەدەنىيەت ناھايىتى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن.

مەدەنىيەتكە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشتى.

VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇزلىرىدا ئەرەب خەلىپىلىكىگە ئابباسىيلار باش بولدى. شۇنىڭ بىلەن، باغداتتا ھەر خىل كەسىپ ناھايىتى تېز راۋاجلىنىپ، ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ ئىلمىي مەركىزىگە ئايلاندى. باغداتنىڭ بۇنداق ئەۋزەل شارائىتى نۇرغۇنلىغان ئالىملارنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتتى. شۇنىڭ بىلەن، VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرى، IX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا باغداتقا تۈرلۈك مەملىكەتلەرنىڭ ئالىملىرى، تەرجىمانلىرى ۋە مۇتەخەسسسلرى جەم بولدى. توپلانغانلارنىڭ كۆپچىلىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن بولۇپ، شۇلار قاتارىدا خارەزمىيۇ بار ئىدى.

خارەزمىيىنىڭ باغداتقا كەلگەندىن كېيىنكى دەسلەپكى ئىشى، ھىندىلارنىڭ «سىندىخەنە» ناملىق ئاسترونومىيە ئەسىرىنىڭ ئەرەبچە تەرجىمىسىنى تەھرىرلەش بولدى. خارەزمىي تېز ئارىدا ماتېماتىكا، گىئومېترىيە، ئاسترونومىيە، تارىخ ۋە مىدىتسىنا ئىلمى بويىچە پۈتۈن ئوتتۇرا شەرقتە شۆھرەت قازاندى. ئۇ، ھارون رەشىدنىڭ ئوغلى ئەل-مەئمۇن قۇرغان «بەيتۇل ھىكمەت» («دانشمەنلەر ئۆيى») دىكى كۈتۈپخانىغا ۋە ھەر خىل ئىلمىي تەكشۈرۈش ئىشلىرىغا زەھەرىلىك قىلدى. خارەزمىي ماتېماتىكىنى قىزغىن ئىشتىياق بىلەن ئۆگەنگەنلىكى ئۈچۈن، بۇ ساھەدە ناھايىتى زور شۆھرەت قازاندى. خارەزمىيىنىڭ دەسلەپكى ئالەمشۇمۇل شۆھرىتى «ھېساب ئەل - ھىند» (ھىندىھىساۋى) ناملىق رىئالىيىتىدۇر. بۇ رىسالە XII ئەسىردە لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. بۇ تەرجىمىنىڭ XIV ئەسىر لېۋدېكى قوليازىسى ئەنگىلىيە داشۆسىنىڭ كۈتۈپخانىسىدا ساقلانماقتا. خارەزمىي يەنە شۇ دەۋىرلەردە غەربىي ياۋروپادا كەڭ تارقالغان رىم رەقەملىرىنى قوللانماي، ئونلۇق رەقەملەرنى، يەنى، ئەرەب رەقەملىرىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ، ئۇنى پۈتۈن ياۋروپا ۋە دۇنياغا تونۇشتۇردى.

ئالگېبراىنىڭ مۇستەقىل پەن بۇيىتىدە مەيدانغا كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشىدا خارەزمىيىنىڭ رولى ناھايىتى چوڭ بولدى. «ئالگېبرا» تېرمىنى، خارەزمىيىنىڭ ئەل -

جەبىر ۋە مۇقابەلە ھېسابى ھەققىدە قىسقىچە كىتاب ناملىق رىئالىيىتىدىكى «ئەلجەبىر» («تولدۇرۇش») سۆزىنىڭ لاتىنچە يېزىلىشىدىن ئېلىنغان. بۇ ئەسەرنىڭ 1342 - يىلى كۆچۈرۈلگەن ئەرەبچە نۇسخىسى پېزىگىچە يېتىپ كەلگەن. بۇ ئەسەر 1145 - يىلى ۋە 1160 - يىلى لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. ئوتتۇرا ئەسىرلەردە يېزىلغان ئالگېبرا قوللانمىلىرىنىڭ كۆپچىلىكىدە خارەزمىيىنىڭ رىئالىيىتىدىكى مىسال ۋە مەسىلىلەر ئۇچرايدۇ. بۇ رىئالىيىتنىڭ كېيىنكى بايلىرى مىراسخورلارغا مۈلۈك تەقسىملىشىگە دائىر ھەرخىل مۇرەككەپ مەسىلىلەرگە بېغىشلانغان. خارەزمىيىدىن كېيىن ياشىغان مەشھۇر شەرق ئالىمى ئەبۇ كامىل شۇزۇئىيىن ئەسلام ئۇنىڭ بۇ رىئالىيىتى ئۈستىدە توختىلىپ: «مەن ھېساب ئالىملىرىنىڭ نۇرغۇن كىتابلىرىنى ئوقۇدۇم. بۇ كىتابلار ئىچىدە مۇھەممەد ئىبن موسا خارەزمىيىنىڭ «ئەلجەبىر ۋە مۇقابەلە» كىتابىنى ئەڭ ساغلام، قائىدىلىك، ۋە ئەڭ توغرا قىياسلىق ئەسەر دەپ قارىدىم. شۇڭلاشقا، خارەزمىيىنىڭ كىتابىنى ئالدىنقى قاتارغا قويۇپ، ئۇنىڭ بىلىم ۋە پەزىلىتىگە قايىل بولۇشىمىز لازىم. چۈنكى، خارەزمىي بۇ كىتابىنى بىرىنچى بولۇپ يازغان كىشىدۇر. ئۇ ئىختىرا قىلغان قائىدىلەر ئازىلىق (جەبىر ۋە مۇقابەلە) نىڭ ئىچىلىماي قالغان جايلارنى ئۆگەندۇق، ئەقىلدىن يىراقلارنى مۇۋاپىقلاشتۇردۇق» دەپ يازىدۇ.

خارەزمىي يەنە ئۆزىنىڭ ئوتتۇرا ۋە يېقىن شەرقتە بولۇپمۇ، باغداتتا ئېلىپ بارغان كۆپ يىللىق ئەتراپلىق ئىلمىي كۆزۈتۈش ۋە تەتقىقاتلىرىغا ئاساسلىنىپ، «يېڭى ئاسترونومىيەلىك جەدۋەل»، «قۇياش سائىتى ھەققىدە رىسالە» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان. بۇ ئەسەرلەرمۇ بىر قانچە ئەسەرلەر داۋامىدا شەرق ۋە غەربتىكى ئاسترونومىيە ساھەسىدىكى ئالىملارنىڭ قوللانمىسىغا ئايلانغان. خارەزمىي جۇغراپىيە ساھەسىدەمۇ ئەتراپلىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ مول نەتىجىلەرگە ئېرىشكەن. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، خەلىپە ئەل-مەئمۇن «بەيتۇل ھىكمەت» تە ئىشلىگۈچى ئالىملارغا ئاسمان ۋە يەرنىڭ خەرىتىسىنى سىزىشىنى بۇيرىغان. بۇ ئىشقا

خارەزمىي يېتەكچىلىك قىلغان ۋە ئۆزى «سۈرەت ئەل-ئەرز» («بەر سۈرىتى») ناملىق بىر رسالە يازغان بولۇپ، بۇ ئەسەر «ئەل خارەزمىي گېئوگرافىيىسى» دېگەن نام بىلەن شۆھرەت قازانغان. ئۇنىڭ بۇ رسالىسىگە 537 جايىنىڭ، 203 تاغنىڭ دېڭىز، ئارال ۋە دەريالارنىڭ ناملىرى كىرگۈزۈلگەن. ئۇ ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن يونان ۋە شەرق ئالىملىرىنىڭ بۇ ساھەدىكى ئۇتۇقلىرىدىن پايدىلانغان. بولۇپمۇ، مەشھۇر يونان ئالىمى كىلاۋدىي پتولېمىي (90 - 168 - يىللار) نىڭ «جۇغراپىيە» ئەسىرىنى ئۇقتىلىق تەتقىق قىلغان. ئەل خارەزمىي نىڭ «بەر سۈرىتى» ئەسىرىنى ئۇزاق يىللار تەتقىق قىلغان ئىتالىيە ئالىمى ك. نەلتا بۇ ئەسەر ھەققىدە: «ياۋروپادىكى ھېچ بىر خەلق دەسلەپكى دەۋىرلەردە خارەزمىي ئېرىشكەن ئۇتۇققا ئېرىشىشكە ۋە بۇنداق ئەسەر يارىتىشقا قادىر ئەمەسلىكى» دەپ يازغان.

خارەزمىي يۇقىرىقىلاردىن باشقا، يەنە تارىخ پەنلىرى ساھەسىدىمۇ كەڭ كۆلەمدە تەكشۈرۈش ۋە ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغان. ئۇ يازغان «بەھۇدىلار تارىخى ۋە ئۇلارنىڭ بايراملىرىنى بەلگىلەش» ناملىق ئەسەر ئۆز زامانىسىدىكى تارىخى ئەسەرلەر ئىچىدە غايەت زور شۆھرەتكە سازاۋەر بولغان. ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي خەلقلەرنىڭ مۇنەۋۋەر پەرزەنتى، ئوتتۇرا ئەسىر دۇنيا پەن - مەدەنىيەت تارىخىدىكى پەخرلىك نامايەندە، ئېنىسكولوپېدىك ئالىم ئەل خارەزمىي، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلەرنىڭ مىڭ يىللار داۋامىدا تەرەققى قىلىپ گۈللەنگەن پارلاق پەن - مەدەنىيەت ۋە پەلسەپە مىراسلىرىغا ھەققى ۋارىسلىق قىلىپلا قالماستىن، تەرەققى تاپقان قەدىمكى يونان، رىم پەن - مەدەنىيىتى ۋە پەلسەپىۋى قاراشلىرىنىڭ ئادىر مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىمۇ قېزىپ چىقىرىپ، ئۇنىڭ مۇناسىپ نوپۇزىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن ۋە راۋاجلاندۇرغان مۇتەپەككۈر ئالىملار ئىچىدە ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدۇ. (05)

ئوچۇرنى قانداق توپلاش كېرەك

چۇر ئىنتايىن مۇھىم بولۇپ، تۆۋەندە ئوچۇر ئوتلاشنىڭ سېككىز خىل ئۇسۇلىنى تونۇشتۇرىمىز:

1. كۆرۈش: گېزىت، ژۇرنال، ئېلان، قىسقا خەۋەرلەر ۋە ھۆججەت ماتېرىياللىرىنى كۆرۈپ ئۇنىڭدىن ئوچۇر توپلاش.
2. خەت ئالاقە ئەۋەتىش: سىرتىدىكى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارغا خەت ئەۋەتىپ، ئۇلاردىن مۇناسىۋەتلىك ئوچۇرلارنى توپلاشقا ياردەم بېرىشىنى تەلەپ قىلىش.
3. كۆزىتىش: مەسىلىلەرنى بازار ۋە مۇناسىۋەتلىك سورۇنلارغا بىرلەشتۈرۈپ كۆزىتىپ، بىرىنچى قول ماتېرىيالنى توپلاپ، بازار ئەھۋالىنى ئىگەش.
4. سوراش: ئىستېمالچىلار ۋە توۋار سودىسى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلاردىن ئېھتىياجلىق بولغان توۋارنىڭ تۈرى، رەڭگى، سۈپىتى، باھاسى قاتارلىق جەھەتلەردىكى پىكىر ۋە تەلەپلىرىنى سوراش.
5. ئاڭلاش: رادىئو ۋە تېلېۋىزورددىكى توۋار ئېلانى ۋە باشقا توۋار ئوچۇر پروگراممىلىرىنى ئاڭلاش ۋە كۆرۈش، ئۇلار ئارىسىدىن پايدىلىق ئوچۇرلارغا ئېرىشىش.
6. مۆلچەرلەش: بازارنىڭ تەمىنلەش ئەھۋالى ۋە قانۇنىيىتىگە ئاساسەن، بۇندىن كېيىنكى بازار ئەھۋالى ۋە تەرەققىيات يۈزلىنىشىنى مۆلچەرلەپ، ئىگىلىكنىڭ توغرا تەدبىرلىرىنى بەلگىلەش.
7. سېتىۋېلىش: ئوچۇر بىلەن تەمىنلىگۈچى ئورۇنلاردىن ئېھتىياجلىق بولغان ئوچۇرلارنى ھەق تەلەپ سېتىۋېلىش.
8. توپلاش: ئوچۇرلارنى سەپلەپ، سىرتقى جايلارغا بېرىپ ئوچۇر توپلاش (06)
(رازىيە خەلەت. ت.)

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ

«يەر ئاستى كۈتۈپخانىسى»

ئەرەب قۇتلۇق

ئۇ يىغۇرلاردا يېزىق تارىخى باشلانغاندىن كېيىن، مەكتەپ، مائارىپ ئىشلىرىغا تۇنجى ئاساس سېلىنغان ماكان—قوجۇ (تۇرپان) ھېسابلىنىدۇ. قوجۇ ئەينى زاماندا شەرق بىلەن غەرب مەدەنىيىتى بىر-بىرى بىلەن سىڭىشىپ يۇغۇرۇلغان مەركىزىي تۈگۈن ئىدى. ئۇ يەردە تۈرلۈك دىنلار ئەرەب پائالىيەت ئېلىپ باراتتى، ئىبادەتخانىلار قۇرۇلغان، مەكتەپلەر ئاچقان، كىتابلار باسقان. ئۇيغۇرلار تارىخىدا ھازىرغا قەدەر كىتاب ئەڭ كۆپ يېزىلىپ ساقلانغان جايىمۇ ئەنە شۇ قوجۇ ئىدى. بۇ يەردىن تېپىلغان يازما يادىكارلىقلار بىر نەچچە تۈمەن پارچىدىن ئاشىدۇ. شۇڭا كېشىلەر قوجۇنى ئەينى زاماندىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ «يەر ئاستى كۈتۈپخانىسى» دەپ ئاتاشقان.

قوجۇ رايونىنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى توغرىسىدا يېزىلغان بىر قەدەر بۇرۇنقى خاتىرە سۆڭ دەۋرىدە ئۆتكەن ۋاڭ يەندېنىڭ «قوجۇغا ئەلچىلىككە بېرىشتىن خاتىرە» دېگەن تەزكىرە خاراكتېرلىك ئەسىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ قوجۇدىن چىقىپ تەڭرىتېغىدىن ئۆتۈپ جىمىسارغا كېتىۋاتقاندا، «لوڭتاڭ تاش ئويمىسى» نى كۆرگەن. مىلادى 18-ئەسىردە جۇڭگونىڭ مېتالچىلىق، تاشچىلىق ئالىملىرى ۋە چېگرا رايونلار تارىخ-جۇغراپىيىسى ئالىملىرى قوجۇ رايونىنىڭ مەدەنىيەت-يادىكارلىقلىرىنى تېخىمۇ ئاڭلىق، مەقسەتلىك تەكشۈرۈشكە ئەھمىيەت بەرگەن. «غەربىي رايوننىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» نىڭ 1-جىلددا ئۇلارنىڭ «قەدىمكى قوجۇ قەلئەسىنى زىيارەت قىلىپ، يارغۇل دەرياسىنىڭ كونا ئېقىمىنى سۈرۈشتۈرگەن» لىكى خاتىرىلەنگەن. مەنچىڭ خانلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا تۇرپان ناھىيىسىنىڭ ئامبىلى زىڭ بىڭخۇا بۇ جايدا يەر ئاستىدىن چىققان قەدىمكى زامان خەت-چەكلىرىنى كەڭ تۈردە يىغقان ھەم ئىشلەپچى ياللاپ، قوجۇدىكى قەدىمكى قەبرىلەرنى قېزىپ، ناھايىتى كۆپ يازمانوم پارچىلىرىنى تاپقان.

مىللەتلەر ئىتتىپاقى

قوجۇ «يەر ئاستى كۈتۈپخانىسى» دىن ھازىرغا قەدەر قېزىۋېلىنغان مۇھىم يازما-يادىكارلىقلاردىن، ئېستورى دىنىي ئەقىدىسى مەزمۇن قىلىنغان: «ئىۋانگىلۇم» (بەخت ساداسى)، «سانت گىئورگىيىنىڭ شېھىت بولۇش خاتىرىسى»؛ مانى دىنىغا ئالاقىدار ئەسەرلەردىن: «ئىككى يىلتىز نوم»، «مانى مۇرىتلىرىنىڭ توۋانامپىسى»، «ئىرق بېتىگ»؛ زارائوستىر (ئاتەشپەرەسلىك) ئەقىدىسىگە ئائىت ئەسەرلەردىن: «ئەۋلىيا قەسىدىلىرى»؛ بۇددا دىنىغا ئائىت ئەسەرلەردىن: «ئالتۇن يارۇق»، «سەككىز يۈكەك»، «مائىتىرى - سىمت» ناملىق يىگىرمە يەتتە پەردىلىك دراما، تارىخىي داستان «ماھاراباتا»؛ 294 توم، 25 كىتابنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «سەلتەنەتكە ياردەم بەرگۈچى ئۆرنەك-تەدبىرلەر»؛ بەش توملۇق چوڭ چۆچەكلەر توپلىمى «پەنجى تانتىرا»؛ ئەدەبىي ئەسەرلەردىن: «ئەتەبەتۈل-ھەقايىق»، «ئىزۇپ مەسەللىرى»، «ئوغۇزنامە» ھەمدە بەش توملۇق رىۋايەتلەر توپلىمى، «چاستانى ئىلىگ بەگ»، «قەدىمكى تۇرپان قۇشاقلىرى»، «مېدىتسىنا بىلىملىرى»، «ئىككى تىللىق لۇغەت» ۋە ئىدىقۇت خانلىرىنىڭ مەڭگۈتاش خاتىرىلىرى، «ئىدىقۇت مەھكىمە سۆزلىكى»، ئىقتىسادىي ھۈججەتلەر، «مېتىراجنامە»؛ ئەرەب يېزىقىدىكى ئەسەرلەردىن: «تۆمۈر تەزكىرىسى»، «تەزكىرەئى ئەۋلىيا»، «كۆڭۈلنامە»،

«بەختنامە»، «شائىر خارازمى تاللانلىرى» ۋە «مەۋلانا لۇتفى شېئىرلىرىدىن تاللانما»؛ بۇنىڭدىن باشقا دىداكتىك تەلىم-تەربىيە مەزمۇنىدىكى ئەدەبىي، شېئىرىي ئەسەرلەردىن «ئىناۋاركا»، «قاليامقار-پامقارا»؛ دىراكتىك نەسىرىي ئەسەرلەردىن: «چوڭ مايۇن-پاتمارال»، «بەختىيار شاھزادە»، «رەسسام بىلەن ياغاچچى ھېكايىلىرى»؛ «ۋاجىرا-كېھىدىكا سۈتىرى» ئابدىنىنىڭ كەمتۈكى، «شىمالىي لياڭ دەۋرىدىكى بۇددا تەلىماتى»، «بۇدساتۋا سۈتىرى» نىڭ پارچىلىرى، «ئۈچ دۆلەت تەزكىرىسى. ۋۇ تەزكىرىسى. ۋىي جۇخۇانىڭ تەرجىمىھالى» نىڭ پارچىسى، «شىمالىي لياڭ دەۋرىدىكى نوم» پارچىلىرى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ جىيۈشى تۇنجى يىلىدىكى «مائىتىرىنىڭ پاك دۇنيا ئېتىقادى سۈتىرى» نىڭ پارچىسى، «ئاتاقلىق تېۋىپلارنىڭ قەبرى تەزكىرىسى»، كۇڭزى تەلىماتلىرىدىن «باياننامە» قاتارلىق ئەسەرلەر يېزىلغان ۋە تەرجىمە قىلىنغانلىرى بار.

مىلادى 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن 20-ئەسىرنىڭ 30-40-يىللىرىغىچە «ئېكىسپىدىتسىيە» دولقۇنى پەيدا بولدى. بۇ دولقۇندا، چارروسىيە كۆپ قېتىم، ئەنگىلىيە تۆت قېتىم، گېرمانىيە تۆت قېتىم، ياپونىيە ئۈچ قېتىم، فرانسىيە ئىككى قېتىم، ئامېرىكا، شىۋېتسىيە قاتارلىق ئەللەرنىڭ «ئېكىسپىدىتسىيە» چىلىرى قوجۇ (تۇرپان) رايونىغا كېلىپ پائالىيەتتە بولدى ۋە نۇرغۇن مەدەنىي يادىكارلىقلارنى ئېلىپ چىقىپ كەتتى. قەدىمكى ئۇيغۇرچە، سانسكرىتچە، خەنزۇچە ۋە باشقا قەدىمكى يېزىقلاردىكى قول يازما كىتابلارنى قېزىۋېلىپ، ئىبادەتخانا تاملرىدىن سويۇپ ئېلىۋالغان تام سۈرەتلىرى ۋە ئابىدە ئويىملىرى قاتارلىقلار بىلەن بىللە پۈتۈنلەي روسىيەگە ئېلىپ كەتكەن. مىلادى 1899-يىلى 10-ئاينىڭ 4-كۈنى، 12-قېتىملىق خەلقئارا شەرقشۇناسلىق يىغىنى دۇنيا قەدىمكى زامان مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان رىمدا ئېچىلغاندا، روسىيەلىك تۈركشۇناس رادلوف يىغىندا كېلىمىنىڭ قوجۇدا قولغا كەلتۈرگەن مەدەنىي يادىكارلىقلارنى تۈگۈشتۈرۈپ، يىغىن ئىشتراكچىلىرىنىڭ تەتقىقاتىنى قوزغىدى. ھازىر بۇ مەدەنىي يادىكارلىقلارنىڭ ئاساسلىقى لېنىنگرادتىكى ئېرىستاش مۇزېيىدا ساقلانماقتا. يەنە بىز تۈركۈم سالىسكىرىچە ۋە باشقا يېزىقلاردىكى يېزىمىلار لېنىنگرادتا بىس سىس زىيەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرق تەتقىقات ئىنىستىتۇتىنىڭ لېنىنگراد شۆبىسىنىڭ «دۇنخۇاڭ-تۇرپان يۇقۇلتاددە بۇيۇملىرى» قىسمىدا ساقلانماقتا. خەۋەرلەردىن قارىغاندا بۇ يەردە ساقلانغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى 10 مىڭدىن ئارتۇق ئىكەن. ئۆتكەن يېرىم

ئەسىر ئىچىدە ئېلىمىزنىڭ روسىيەدە ساقلانغان مەدەنىي يادىكارلىقلىرى توغرىسىدا رەسمىي ئېلان قىلىنغان ئەسەر ياكى دوكلاتنى ئۇچراتساق ئىدۇق. 1967-يىلغا كەلگەندە ئاندىن ئاسىيا مىللەتلەر تەتقىقات ئىنىستىتۇتىنىڭ «دۇنخۇاڭنىڭ پەۋقۇلتاددە بۇيۇملىرى ئىچىدىكى خەنزۇچە يېزىمىلارنىڭ ئىزاھلىق مۇندەرىجە» سىنىڭ ئىككى پارچىسى ئېلان قىلىندى. بۇنىڭغا كىرگۈزۈلگەن مەدەنىي يادىكارلىقلارنىڭ ئومۇمىي سانى جەمئىي 2954. «ئىزاھلىق مۇندەرىجە» گە كىرگۈزۈلگەن مەدەنىي يادىكارلىقلاردىن: بۇددا نومى، كۇڭزى تەلىماتى ياكى تەرىقەت تەلىماتى قول يازمىلىرى، يەر خەتىلىرى، تىبابەتچىلىك، كالىندارچىلىق كىتابلىرى ھەم قەۋرە تەزكىرىسى، يىغىشلىما، سىزما سۈرەتلەر، باسما نوسخىلار ۋە ھاكازالار بارلىقى مەلۇم بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇچە يېزىقتىكى يېزىمىلاردىن باشقا يەنە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، تۈبۈت يېزىقى، تاڭغۇت يېزىقى، سۇغدى يېزىقى، كارۇشتى يېزىقى قاتارلىقلارمۇ بار.

روسىيەلىكتىن قالسا قوجۇ رايونىغا ئەڭ كۆپ پائالىيەتتە بولغىنى، تەسىرى ئەڭ زور بولغىنى ستەيىن ھېسابلىنىدۇ. ستەيىن ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ، شىنجاڭغا ئۈچ نۆۋەت كېلىپ، تەجرىبىنىڭ جەنۇبىنى كېزىپ چىققان، ئۇنىڭ تەكلىماكان قۇملۇقىدىن قەدىمكى زامان يادىكارلىق ئىزلىرىنى تاپقانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر ئەينى ۋاقىتتا دۇنيانى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن. ئۇنىڭ 1-قېتىملىق پائالىيىتى ئاساسەن شىنجاڭنىڭ خوتەن رايونىدا بولغان. 2-قېتىم تۇرپان-قوجۇغا كەلگەن. ئۇنىڭ قېزىش پائالىيىتى 3-قېتىمدا ئېلىپ بېرىلغان. ئۇنىڭ تۇرپاندا قازغان جايلىرى ئاساسەن ئەينى زاماندا كىشىلەر تەزىپىدىن ئۆتتۈرا ئاسىيانىڭ «يەر ئاستى كۈتۈپخانىسى» دەپ ئاتالغان قوجۇ قەدىمكى شەھىرى ۋە شەھەرنىڭ شىمالىدىكى ئاستانە قەبرىستانلىقى ۋە بېزەكلىك مىڭئۆيى بولغان. ستەيىن قوجۇ-تۇرپان رايونىدا قولغا كەلتۈرگەن مەدەنىي يادىكارلىقلار ئاساسلىقى لوندون مۇزېيىدا ساقلانماقتا. يەنە بىر قىسىمى ھىندىستاندا ساقلانماقتا. ستەيىن قېزىۋالغان يازما يادىكارلىقلارنىڭ كۆپ قىسمى ئېلان قىلىندى. قوجۇغا دائىر ماتېرىياللار ئاساسلىقى «غەربىي رايوننىڭ ئارخېئولوگىيىلىك ئەھۋالىدىن خەرىتىلىك (رەسىملىك) خاتىرە» (1921-يىلى نەشىر)، «ئاسىيانىڭ مەركىزىي رايونىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك خاتىرىسى» (1928-يىلى نەشىر) دېگەن مۇشۇ ئىككى كىتابقا كىرگۈزۈلگەن. ستەيىن 3-قېتىملىق پائالىيىتىدە قولغا كەلتۈرگەن تارشا پۈتۈكلەر، خەت-چەكلەر ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ فرانسىيەلىك چارۋانس، مابورۇلار تەرىپىدىن شەرھلىنىپ، «ستەيىن

مىللەتلەر ئىتتىپاقى

شىمالدىكى ئاستانە قەبرىستانلىقىنى قازغان، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بېزەكلىك تاش غارلىرىدىن قەدىمكى زامان قول يازمىلىرى ۋە بۇددا نوملىرىنى يىغىۋالغان. جۇيۇچاۋ تۇرپاندىن ئېلىپ كەتكەن مەدەنىي يادىكارلىقلار جۈملىدىن قەدىمكى قەبرىلەردىن چىققان پۈتكۈل خەت-چەكلەرنىڭ كۆپ قىسمى ياپونىيىگە ئاپىرىپ «ئوتايى ساقلانمىلىرى» ياكى «ئوتانى خەت-چەكلىرى» دەپ ئاتىدى. بۇنىڭدىن خەنزۇ يېزىقىدىكى كۆپلىگەن خەت-چەكلەر ياپونىيە، لوڭگو داشۆسىنىڭ كۈتۈپخانىسىدا ساقلانماقتا؛ يەنە بىر قىسمى (ئاساسلىقى سانسكرىتچە بۇددا نوم پارچىلىرى) ئېلىمىزنىڭ لۇشۈن مۇزېيىدا ساقلانماقتا؛ يەنە قىسمەنلىرى كورىيىنىڭ ئۆتمۈشتىكى زوڭدۇ مەھكىمە مۇزېيىدا ساقلانماقتا. ئوتانى ئېكىسپىدىتسىيىسى جۇيۇچاۋ ۋە جىجۈەنشاۋ يىلاڭلار ئېلىپ كەتكەن مەدەنىي يادىكارلىقلار ئاساسەن «غەربىي رايوننىڭ ئارخېئولوگىيىلىك رەسىملەر توپلىمى» ۋە «غەربىي رايون ھەققىدە يېڭى خاتىرىلەر» دېگەن ئىككى كىتابقا كىرگۈزۈلگەن. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ياپونىيىدە دۇنخۋاڭ ۋە تۇرپاندىن تېپىلغان قەدىمكى زاماندىكى خەت-چەكلەر، كىتابچە، قول يازمىلار بىلەن «غەربىي رايون مەدەنىيىتى تەتقىقاتى» — «دۇنخۋاڭ ۋە تۇرپاننىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىغا دائىر ماتېرىياللار» نەشر قىلىندى. بۇ جەمئىي ئالتە توم، يەتتە قىسىم.

بۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئەللەرنىڭ ئېكىسپىدىتسىيىچىلىرىدىن باشقا، يەنە 1905-يىلى ئامېرىكىلىق ھىننىيەنتۇن لوپنۇر، تىكەنلىك، قاراشەھەر ئارقىلىق قوجۇغا كەلگەن. 1906-يىلى يەنە فرانسىيىلىك پىللۇت كۇچا، قارا شەھەر ئارقىلىق قوجۇغا كەلگەن. پىللۇت سانسكرىت ۋە توخار يېزىقى ئالىمى بولۇپ، ئۇ قوجۇدىن قەدىمكى ئۇيغۇر، خەنزۇ، تۈبۈتچە، سانسكرىتچە، بىراھمىچە يېزىلغان خەت-چەكلەرنى يىغىۋېلىپ، فرانسىيىگە ئېلىپ كەتكەن. ئۇ مۇشۇ قېتىم دۇنخۋاڭغىمۇ بېرىپ زور مەنپەئەتكە ئېرىشكەن. 1928-يىلى مەملىكىتىمىز ۋە شىۋېتسىيە ئالىملىرىدىن شەكىللەنگەن «جۇڭگو-شىۋېتسىيە ئىلمىي تەكشۈرۈش ئۆمىكى» ئۇيۇشتۇرۇلغان. بۇنىڭغا جۇڭگو، شىۋېتسىيە، گېرمانىيە ئالىملىرى قاتناشقان. ئېلىمىزدە شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسى بىلەن شۇغۇللانغان پېشقەدەم ئالىم خۇاڭ ۋېشى بۇ ئۆمەك ئەزالىرىدىن بىرى ئىدى. خۇاڭ ۋېشى 1927-يىلى دىن 1928-يىلىغىچە تۇرپاندا قوجۇ قەدىمكى شەھىرىنى نۇقتا قىلىپ، نىسبەتەن كەڭ دائىرنىڭ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. ئۇ 1930-يىلى باھاردا، تۇرپانغا يەنە بىر قېتىم كېلىپ، قوجۇ، ئاستانە ۋە يارغول قەدىمكى شەھەرلىرىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر

قېزىۋالغان خەت-چەكلەر» (ئاپتورى چارۋانس، 1933-يىلى ئوشغورد ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرى)، «ستەين 3-قېتىم ئوتتۇرا ئاسىيانى ساياھەت قىلىشتا قولغا كەلتۈرگەن خەت-چەكلەر» (ئاپتورى مابورۇ، 1953-يىلى لوندون نەشرى) نەشر قىلىنغان.

گېرمانىلاردىن قوجۇغا ئەڭ بۇرۇن كەلگىنى بېرلىن ئىتتىۋىگرافىيە مۇزېيىدىن گرونۋېدىل بولۇپ، ئۇ 1903-يىلى قوجۇ-تۇرپانغا كېلىپ تاش غار، بېزەكلىك مىڭئۆيلەرنى تەكشۈرۈش پائالىيىتىنى ئېلىپ بارغان. ئۇ زور تۈركۈمدە قەدىمكى قول يازما، كىتابلارنى (بۇنىڭ ناھايىتى كۆپ قىسمى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان) يىغىۋالغان. گرونۋېدىل بېرلىنگە قايتقاندا، 46 چوڭ ساندۇقتا مەدەنىي يادىكارلىقلارنى تۈگىلەرگە ئارتىپ، يەنە بىر قىسىم يولنى پويىز بىلەن بېسىپ ئېلىپ كەتكەن. مىلادى 1904-يىلى، گېرمانىيە يەنە 2-ئېكىسپىدىتسىيە ئەترىتىنى ئەۋەتكەن. بۇ لىكوك باشچىلىقىدا تۇرپانغا كەلگەن ئەترەت ئىدى. بۇ ئېكىسپىدىتسىيە ئەترىتى قوجۇ قەدىمكى شەھىرى ۋە بېزەكلىك تاش غارلىرىدا توققۇز ئاي پائالىيەتتە بولۇپ، قوجۇ قەدىمكى شەھىرىدىكى بىنالارنىڭ ۋە بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنىڭ يادىكارلىق ئىزلىرىنى قېزىش ئارقىلىق تاش غارلاردىكى ئەڭ نەپىس گۈزەل تام سۈرەتلىرى ۋە بۇدلارنى پاختىغا ئوراپ ئېلىپ كەتكەن. ئۇلار قوجۇدا قولغا كەلتۈرگەن مەدەنىي يادىكارلىقلار 400 ساندۇقتىن ئاشىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە خېلى كۆپ قىسمى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان كىتاب، قول يازمىلار، بۇددا نوملىرى بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى بېرلىنغا ئېلىپ كېتىلگەن. تام سۈرەتلىرى، بۇددا قاتارلىق مەدەنىي يادىكارلىقلار بېرلىن مۇزېيىدا ساقلانماقتا. ھەر خىل يېزىقتىكى قەدىمكى كىتاب، قول يازمىلار بېرلىن پەنلەر ئاكادېمىيىسىدە ساقلانماقتا. فون لىكوك 1913-يىلى تۇرپانغا بارغاندا، قاراغوجلىق بىر ئۇيغۇر دېھقاننىڭ ئۇنىڭغا: «مەن بۇنىڭدىن بەش يىل بۇرۇن قوجۇ شەھىرىدە توپا كولاۋېتىپ، بىر ھارۋا كەلگۈدەك خەت-چەكلەرنى (بۇنىڭ ئىچىدە رەسىملەرمۇ بار) تاپقان ئىدىم. ئۇ نەرسىلەر كاپىرلارنىڭ نەرسىسى بولغاچقا، باشقىلارغا كۆرسىتىشتىن قورقۇپ، كېچىدە ئوغرىلىقچە سۇغا ئېقىتۋەتتىم» دەپ ھېكايە قىلىپ بەرگەندە، بۇ چەت ئەللىك قاتتىق ھەسرەتلەنگەن. بۇنداق ئەھۋاللارنى ھازىرمۇ يوق دەپ ئېيتالمايمىز.

چەت ئەل ئېكىسپىدىتسىيىچىلىرى ئىچىدە ياپونلار نىسبەتەن كېيىنرەك قالغان. 1908-ۋە 1909-يىللىرى ياپونىيىنىڭ ئوتانى ئېكىسپىدىتسىيىچىلىرىدىن جۇيۇچاۋ تۇرپانغا ئىككى قېتىم كېلىپ، ئاساسلىقى قوجۇ قەدىمكى شەھىرى ۋە شەھەرنىڭ

يېزىقىدا يېزىلغان بىر مۇنچە خەت-چەكلەرنى يىغىۋالغان. ئۇنىڭ ئاساسلىق خىزمەت نەتىجىلىرى ئازادلىقتىن كېيىن نەشر قىلىنغان «تۇرپان ئارخېئولوگىيە خاتىرىلىرى» دېگەن كىتابتا ئېلان قىلىندى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن 1953-يىلىدىن باشلاپ جۇڭگو ئارخېئولوگىيە خادىملىرى قوجۇ قەدىمكى شەھىرى، ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقى قاتارلىق جايلاردا ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. قوجۇ قەدىمكى شەھىرى ۋە قەدىمكى شەھەرنىڭ شىمالىدىكى قاراغوجا ۋە ئاستانە قەبرىستانلىقىدا ئېلىپ بېرىلغان قېزىش خىزمىتى ئەڭ گەۋدىلىك خىزمەت ھېسابلىنىدۇ.

قوجۇ رايونىدىن چىققان ھەر خىل شەكىل ۋە مەزمۇندىكى مەدەنىي يادىكارلىقلاردىن باشقا يەنە قەدىمكى زاماندىكى خەت-چەك، يازما-يادىكارلىقلارنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇلار: قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، كىنگىت يېزىقى (كونىچە تۇخار A يېزىقى دېيىلىدۇ)، كۈسەن يېزىقى (كونىچە تۇخار B يېزىقى دېيىلىدۇ)، قەدىمكى تۈرك يېزىقى، سانسكرىت يېزىقى، سوغدى يېزىقى، تۇبۇت يېزىقى (قەدىمكى تىبەت يېزىقى)، باسبا يېزىقى، چاغاتاي-ئۇيغۇر يېزىقى، خەنزۇ يېزىقى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. خەت-چەكلەرنىڭ مەزمۇنى ھۆكۈمەت ئارخىپىدىن شەخسلەرنىڭ سالامنامىلىرىغىچە چېتىشلىق بولۇپ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەر قايسى تەرەپلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ھەر خىل دەپتەر ھېساباتلار بار. مەسىلەن: ئوبۇس دەپتىرى، بۇغالتىرلىق ھېساباتى، يەر تاپشۇرۇپ ئالغان، قەرز ئالغان، يەرنى قايتۇرۇپ بەرگەن ھېسابات، ھەر خىل كىنىشكا، تونۇشتۇرۇش، باغاق، ئەرزنامىلەر، دېلوالارنى سوراپ بىر تەرەپ قىلىشتىكى مۇنازىرە سۆزلىرى ۋە دېلو خاتىرىلىرى، مەنسەپ بېرىلگەن ئۇقتۇرۇش، يول خېتى ۋە باشقا ھەر خىل شەخسى ھۆججەتلەر، خەت-پۈتۈكلەر، تىبابەتچىلىك رېتسىپلىرى، قەدىمكى كىتابلار، قول يازمىلار بار. بۇ خەت-چەكلەر ئەينى ۋاقىتتىكى قوجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ جەمئىيىتىنى، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي ۋە دىنىي ئېتىقادى، ئورپ-ئادەت جەھەتلىرىنى ھەقىقىي تۈردە يورۇتۇپ بەردى، كىشىلەرنىڭ تارىخ بىلىمىنى زور دەرىجىدە بېيىتىشى، بۇ نۇرغۇنلىغان تەرەپلەردە تارىخ كىتابلىرىدا خاتىرىلەنمەي قالغان چالسىنى تولۇقلاش رولىنى ئوينىماقتا.

قوجۇ «يەر ئاستى كۈتۈپخانىسى» دىن تېپىلىۋاتقان ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىيدىغان يەنە بىر خىل

يازما يادىكارلىق — قەبرە تەزكىرىسى، ئاندى، ئوبىدا ۋە بېغىشلىمىلاردۇر.

قوجۇ رايونىدىن تېپىلىۋاتقان قەبرە تەزكىرىلىرى تولۇقسىز مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، ئازادلىقتىن بۇرۇن ۋە كېيىنلىرى بولۇپ جەمئىي 300 دانىدىن ئاشىدىكەن. بۇ خىلدىكى قەبرە تەزكىرە قوجۇ خانلىقىنىڭ مەنسەپ تۈزۈمى ۋە كالىندارچىلىقى، بەگ-ئېسىلزادە، باي-ئاق-ئۆگەكلەرنىڭ تۇرپان رايونىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ھاياتىدا تۇتقان مونوپوللۇق ئورنىنى تەتقىق قىلىشتا بىرىنچى قول ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مۇشۇ ماتېرىياللار ئارقىلىق تارىخ كىتابلاردا خاتىرىلەنمەي قالغان بەزى زور تارىخىي ۋەقەلەرنى ۋە ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، تۇرمۇش ئەخلاق، قائىدە-تۈزۈم، ئىدىيە، ۋە تارىخ-جۇغراپىيە ئەھۋاللىرىنى چۈشەنگىلى ۋە تولۇقلىغىلى بولىدۇ.

دېمەك، قوجۇدا بۇنىچىۋالا كۆپ تارىخىي يازما يادىكارلىقلارنىڭ مەيدانغا كېلىپ، كىشىلەر تەرىپىدىن ئەينى زاماندا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ «يەر ئاستى كۈتۈپخانىسى» دەپ ئاتىلىپ قېلىشىدىكى سەۋەب، قوجۇدا مائارىپ ۋە ئىدىئولوگىيە ئەركىنلىكى يولغا قويۇلغان. قايسى ئېتىقادقا مەنسۇپ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ بىلىم ھەۋەسكارى ياكى بىلىم ئىگىسى بولسىلا ھۈرمەتكە سازاۋەر بولاتتى. يەنە بىر جەھەتتىن قوجۇدا كىتاب يېزىش ۋە كىتاب كۆچۈرۈش ئەڭ ساۋابلىق كەسىپ دەپ قارىلاتتى. مەسىلەن: پۈتۈلگەن كىتابلارنىڭ خاتىمىسىدە مۇنداق سۆزلەرنى ئالاھىدە يېزىش ئادەت ئىدى. «... بۇ كىتابنىڭ ساۋابى ئالدى بىلەن خان سارىيىغا، ئاندىن قالسا مەرھۇم ئەجدادلارغا ۋە يارۇ-بورادەرلەرگە بولغاي...»

قىسقىسى، قوجۇ رايونىدىكى تارىخىي يادىكارلىقلار جەھەتتىكى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقات ئېلىپ بېرىلىۋاتقىنىغا 100 يىلدىن ئاشتى. قوجۇ «يەر ئاستى كۈتۈپخانىسى» دىن قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا چېتىشلىق مەسىلىلەر تۇرپان رايونىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى شىنجاڭ رايونىنىڭ تارىخىنى، جۇڭگونىڭ ئومۇمىي تارىخىنى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى، مىللەتلەرنىڭ تىل-يېزىق تارىخى بىلەن مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش تارىخىنى ۋە مۇناسىۋەتلىك پەنلەرنىڭ مەخسۇس تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ زور قىممەتكە ئىگە.

(تەھرىرى: ئەكبەر ئېلى)

سۇلتان ئابدۇرشىمتخان

ئەخەت سۇلايمان

سۇلتان ئابدۇرشىمتخان - ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى ۋە تەنپەرۋەر ئادالەتپەرۋەر، خەلقچىل خانى، مۇزىكانتى، شائىرىدۇر.

سۇلتان ئابدۇرشىمتخان (ۋاپاتى مەلۇماتى 1510-1559-يىلى ئازىلىغىدا) سەئىدىيە خانىدانلىقىنىڭ (مەلۇماتى 1514-يىلىدىن 1678-يىلىغىچە) 2-سۇلتانى بولۇپ، ئۇ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى ھەم تۇنجى سۇلتانى سەئىدىخاننىڭ تۇنجى ئوغلى ئىدى. ئابدۇرشىمتخان مەلۇماتى 1510-يىلى پەرغانە شەھرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ئۆسمۈرلۈك ھەم ياشلىق چاغلىرىنى پەرغانە ۋە كابولدا ئۆتكۈزگەن. بۇ جەرياندا ئۇ تاغىسى، كابول خانى - بابۇر شاھنىڭ ياردىمى ئاستىدا ھاكىمىيەت باشقۇرۇش بىلەن ئىشلىرىنى ۋە ھەربىي ئىشلىرىنى پۇختا ئىگەللىگەن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە كىلاسسىك ئەدىبىياتقا چوڭقۇر ئىشتىياق باغلىغان. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا، خەلق سەنئىتىگە قىزىققان. مەلۇماتى 1514-يىلى دادىسى سەئىدىخان يەركەندە «سەئىدىيە خانلىقى» نى قورغاندا دادىسى بىلەن بىللە يەركەن ۋە قەشقەر قاتارلىق جايلاردا جەمئىيەت تەكشۈرۈش ئىشلىرىغا قاتنىشىپ ئىجتىمائىي ئەھمىيەت ۋە جەمئىيەت ھادىسىلىرى بىلەن بىۋاسىتە تونۇشقان. ئەمدىلا 20 ياشقا كىرگەندە ئۇ سەئىدىخان تەرىپىدىن خانلىق تەۋەلىكىدىكى يەتتە سۇ (ھازىرقى بالقاش كۆلىنىڭ شەرقى ۋە جەنۇبى) رايونىنىڭ باش ۋالىيلىقىغا تەيىنلىنىدۇ. ئابدۇرشىمتخان ۋالىي بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە سىرتقى دۈشمەنلەر-

نىڭ تاجاۋۇزىغا زەربە بېرىپ، ئۆزىنىڭ ھەربىي ئىقتىدارىنى نامايەن قىلىپلا قالماي يەنە پەلسەپە، ئەدىبىيات، مۇزىكا جەھەتلەردە ئۆز ماھارىتىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ھەقتە «تارىخى رەشىدى (زەيلى)» دىگەن كىتاپتا مۇنداق يېزىلغان: «ئۆزبەك، قازاق، چاغاتاي ۋە باشقا موڭغۇل ئولۇسى ئىچىدە مەرھۇم سۇلتان سەئىدىخاندىن كېيىن ئوقنى ئابدۇرشىمتخاندىكى ياخشى ئاتىدىغان كىشى يوق ئىدى. ئۇنىڭ ئاتقان ئوقى ھەرگىز خاتا كەتمەيتتى. ھەر بىر ئىشتا تەڭداش ئىدى.» دىمەك ئابدۇرشىمتخان ئۆز دەۋرىنىڭ تالانتلىق ھەربىي قوماندانى ئىدى. مەلۇماتى 1533-يىلى سۇلتان سەئىدىخان تەمبەتكە ھەربىي يۈرۈش قىلىپ پايتەخت يەركەنگە قايتىپ كېلىشىدە، ئىس ئۇرۇپ كەتكەن سەۋەپ بىلەن يول ئۈستىدە ۋاپات بولىدۇ. بۇنىڭ بىلەن شۇ چاغنىڭ خانلىق نەسەبى بويىچە ئابدۇرشىمتخان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سۇلتانلىق تەختىگە ئولتۇرىدۇ. ئابدۇرشىمتخان سۇلتان بولغاندىن كېيىن دادىسىنىڭ يولىنى تۇتۇپ ئادىل سىياسەت يۈرگۈزىدۇ. مەملىكەت ئىچىدىكى بىلىملىك، ئەخلاىقلىق، مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەرنى ئوردا ئىچىدە مۇھىم خىزمەتلەرگە قويمىدۇ. خانلىقنىڭ مەركىزى يەركەن ھەمدە قەشقەرلەردە ئالىي بىلىم يۇرتلىرىنى قۇرۇپ خانلىق ئۈچۈن ئىقتىدارلىق كىشىلەرنى يېتىشتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

يىللار ۋە قەلەر

سۆچىلىق ئىشلارغا ئەھمىيەت بېرىپ، سۇ قۇ-
رۇلۇشلىرىنى ياخشىلايدۇ. دىخانلار ئۈستىدىكى
ئارتۇقچە باج-سېلىقنى ئەمەلدىن قالدۇرىدۇ.
ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ ئىش ھەققىنى قىس-
قارتىدۇ. نامرات دىخانلارغا ۋە يېتىم-يېسىم-
غا غەزىنىدىن نەپەقە بېرىدۇ. دوست ئەللىرى
بىلەن بېرىش-كېلىشنى قويۇقلاشتۇرىدۇ. بە-
زى تارىخى خاتىرىلەردە خاتىرىلەنمىشچە، بۇ
خانلىق شۇمەزگىللىرىدە ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكى
مىڭسۇلالىسى بىلەنمۇ ھەرخىل ئالاقىلاردا بولغان.
ئابدۇرىشىمتخان يەنە ئۆز دەۋرىنىڭ مەش-
ھۇر شائىرى، مۇزىكىنى ۋە خەتتاتى ئىدى.
«تارىخىي رەشىدى (زەيلى)» دېگەن كىتابتا
بايان قىلىنمىشچە «ئابدۇرىشىمتخان خۇش تە-
بىئەتلىك، شىرىن سۆزلۈك، شائىر ۋە مەردانە
پادىشا ئىدى. مۇزىكا ئىلمىنىڭ ئۈستازى ئى-
دى.» «چۈملىدىن ئۇ <ئىشەرەت ئەنگىز> (خوشال-
لىق قوزغاش) دېگەن بىر مۇقامنى ئىمجات قىل-
دى. بۇ مۇقام ئالدىدا بارلىق ساز تەسلىم
بولدى. چاھارتار، دۇتار، ساتار، قالۇن، راۋاپ،
ئۇد، غىجەكلەرنى ياخشى چالاتتى. سۇلتان ئاب-
دۇرىشىمتخان ساز چالغاندا ھەرقانداق زوقى
يوق كىشىمۇ تەسىرلىنەتتى.» سۇلتان ئابدۇر-
شىمتخان مانا مۇشۇنداق تالانتى بىلەن ئۇيغۇر
خەلقىنىڭ قىممەتلىك بايلىقى - 12 مۇقامنى
قۇتقۇزۇپ قالدى. بولۇپمۇ ئۇ مىلادى 1545- يى-
لى (35 يېشىدا) ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇنەۋۋەر قە-
زى، مۇقامچى ئاماننىساخانغا ئۆيلەنگەندىن
كېيىن، ئاماننىساخاننىڭ تەكلىۋى بىلەن خان-
لىق تەۋەسىدىكى ئاتاغلىق مۇقامچى، شائىر،
مۇزىكىنى ئوردىغا يىغىپ مەخسۇس مۇقام
توپلاش، رەتلەش ۋە تولۇقلاش ئورگىنى تە-
سىس قىلدى. بۇ خىزمەتكە ئاماننىساخان بە-
لەن شۇ دەۋرنىڭ مەشھۇر سازەندىسى يەركەن-
لىك قىدىرخاننى مەسئۇل قىلدى. بەزى مۇقام

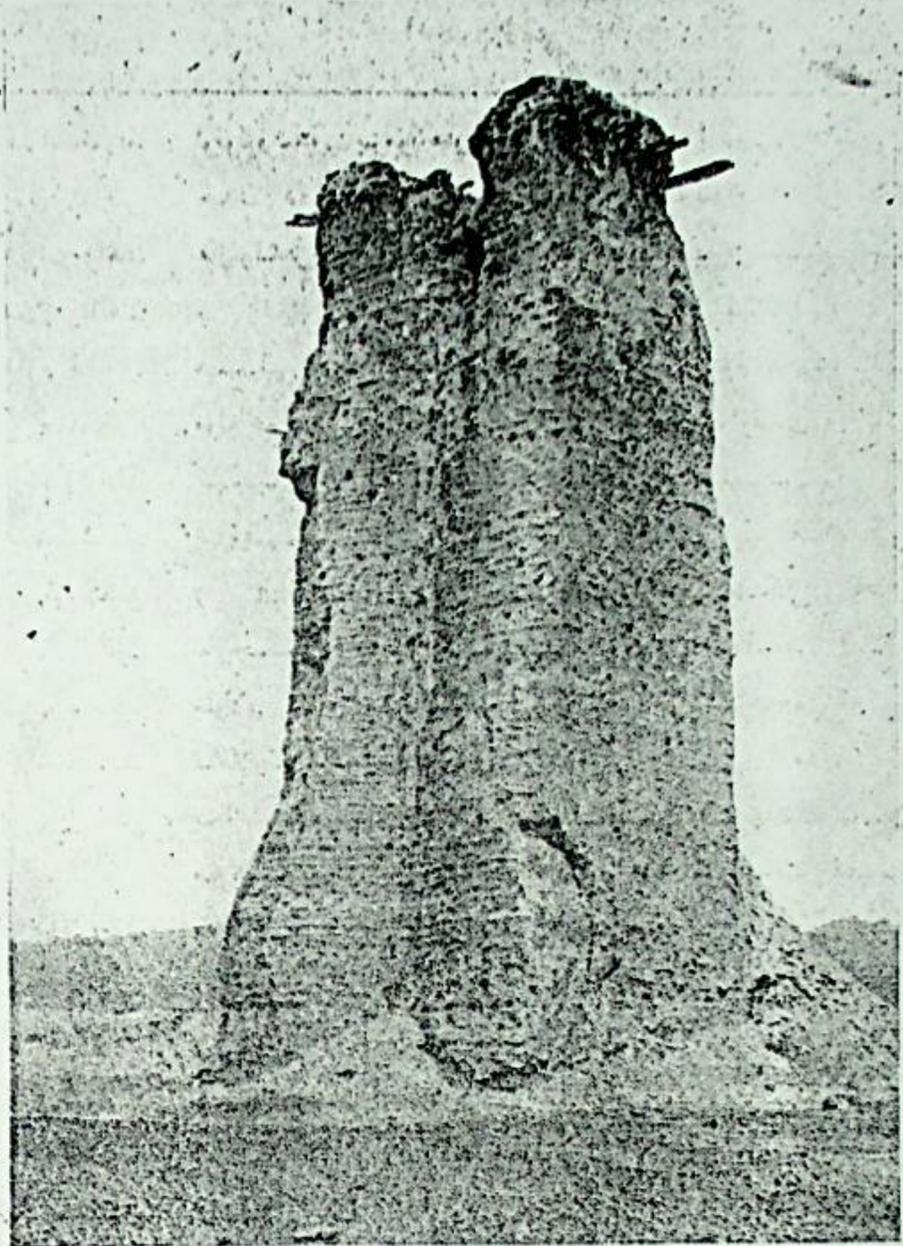
تېكىمىسىلىرىنى ئۆزى يېزىپ بەردى ھەم تۈ-
زەتتى. «تارىخىي رەشىدى (زەيلى)» دېگەن كى-
تابقا ئاساسلانغاندا، سۇلتان ئابدۇرىشىمتخان
ئەرەپ ۋە پارس تىللىرىدىمۇ ياخشى شېئىر-
لارنى يازاتتى. تارىخىي ماتىرىياللارغا ئاساس-
لانغاندا سۇلتان ئابدۇرىشىمتخاننىڭ «سىلاتىننا-
مە»، «مەشۇقنامە»، «غەزەلىيات رەشىدى» قاتار-
لىق ئەسەرلىرى بولغان. بەزى مۇقام تېكىمىسى-
لىرىگە مۇشۇ ئەسەرلەردىن تاللاپ كىرگۈزۈلگەن.
ئەپسۇسكىلىرىمۇ شۇكى، يۇقۇرقى ئەسەرلەردىن
دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن بەكمۇ ئاز.
سۇلتان ئابدۇرىشىمتخان مىلادى 1569-
يىلى تىمبەت ۋە پامىر ئىتتىپاقىدا ئۇرۇش
قىلىپ پايتەخت يەركەنگە غەلبە بىلەن قايتى-
پ كېلىۋاتقاندا يول ئۈستىدە كېسەل بىلەن
ۋاپات بولۇپ كەتكەن. ئۇ 59 يىل ياشاپ 27
يىل خانلىق تەختىدە ئولتۇردى. (7)

1984 - يىلى 12 - ساندىكى
تېمبەت-پامىر ئىتتىپاقىدا
شاگىرت سائەتنى ناھايىتى ئەستايىدىل
رېمونت قىلىدىم دەپ ئۆزىگە تەمىنەننا قوي-
غان. شۇڭا سائەت ئىگىسى قايتا چاقىرت-
قاندىمۇ، قىلچە پەرۋا قىلماي «سائىتىمىز
توغرا مېڭىۋېتىپتۇ» دەپلا كېتىشكە ئالدى-
رىغان. پەقەت سائەت ئىگىسىنىڭ ئىلتىما-
سى بىلەن بىر ئاز قاراپ تۇرۇشقا ماقۇل
بولغان ھەم ئۆز سەۋەنلىكىمىنى سەزگەن.
چۈنكى شاگىرتىنىڭ سەۋەنلىكى ئەستايىدىل
رېمونت قىلىنىپ بولغان سائەتنىڭ ئىس-
تىملىكىمىنى ئەستايىدىل قۇراشتۇرمىغان-
لىقىدا بولۇپ، سائەت ئىستىملىكىمى بىلەن
مىنۇت ئىستىملىكىمىنى ئۆزئارا ئالماشتۇ-
رۇپ قۇراشتۇرۇپ قويغان.
يالقۇن، رىشىم كېرەم، قاسىم مەمەت

يېپەك ۋادىسىدىن سۇز

كېلىۋاتقان چەرچەن خانلىقى خەن خانىدانلىقى ئۈچۈن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ باشقا خانلىقلىرى بىلەن ئالاقىلىشىشقا يول ئېچىپ بېرىپ، يىراق شەرقنى غەرب بىلەن باغلىغان. ئىراننىڭ ئالدى - كەينىدە چەرچەن جاھان مەدەنىيىتى تارىخىدا مانا شۇنداق مۇستەھكەم زور ئورۇننى ئىگىلىگەن.

چەرچەن خانلىقىنىڭ زېمىن تېررىتورىيىسى تارىخىي مەنبەلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلار نەتىجىسىدە ئېرىشىلگەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا مۇۋاپىق، ئەسلىدە تاش قوۋۇق (玉门关) دىن قەدىمكى نىيە (精绝) گىچە سوزۇلغان خېلىلا كەڭ زېمىننى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئەسلىمىزنىڭ بېشىدا دوكتور سۈيىن ھىدىن تەرىپىدىن چەرچەن خارابىسىدىن تېپىلغان قارۇشتى يېزىقىدىكى ھۈججەتلەرنى ئۆگەنگەن لېيپتسىگ ئونۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى كونرادى چەرچەن خانلىقى تازا گۈللەنگەن مىلادىدىن كېيىنكى 3 -

تارىخىي ۋە جۇغراپىيىلىك

ئاتالغۇ — چەرچەن (鄯善)

توغرىسىدا

خۇدا بەردى سېلىم

ئەسىرگە تەئەللۇق خانلىقنىڭ مۇكەممەل دۆلەت تۈزۈمى، دۆلەت ئاپپاراتلىرى ۋە جەمئىيەت تەرتىپىگە قاراپ، خانلىق بىر - ئىككى مىڭ يىللىق تەرەققىيات جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرگەن، دەپ ھۆكۈم قىلغان.

ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا تولدىن - تولا كۆڭۈل بۆلگەن ئۇلۇغ گېئوگراف رىختخوفېننىڭ شاگىرتى بولغان سۈيىن ھىدىن ھۈرمەتلىك ئۆستازىنىڭ ئىشنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنى ئۆگىنىشكە كىرىشكەندى. 1900 - يىلىنىڭ باھارىدا سۈيىن ھىدىن لوب چۆلىدە گاگىگىراپ يۈرگەن كۈنلەردە ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇپ چۆلگە كىرگەن يۇرتىدىشىمىز ئارتىق ئاخشىمى قونالغۇدا قۇمنى كولاپ سۇ چىقىرىمەن دەپ يوقىتىپ قويغان بەلكۈرەكنى ئىزلەپ يۈرۈپ، تۇشۇمۇت بوراندا قالدى. قارا بوران تۇنى مىڭ يىللار مابەينىدە ئىگىسىز قالغان چەرچەن خارابىسىغا ئېلىپ كېلىپ تاشلايدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت رايونىنىڭ شەرقىدە جايلاشقان چەرچەن خانلىقى، ئۆز دەۋرىدە بۇ رايوننىڭ بوشۇغىسى سۈپىتىدە تولۇق خەن خانىدانلىقى بىلەن ھەممىدىن بۇرۇن مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، ئىقتىسادىي، سودا ئالاقىلىرىنى باشلىغان. قەدىمدىن تارتىپ ھىندىستان، ئىران، سۈرىيە، يونان ۋە رومالار بىلەن ئىقتىسادىي، مەدەنىي ئالاقىلەردە بولۇپ